

РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ТА ЇХ ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ ТА ЯПОНІЇ

Одним із найяскравіших історичних прикладів успішної взаємодії держави і ринку стали національні стратегії відбудови після Другої світової війни таких держав, як Західна Німеччина та Японія.

Успіх цих стратегій виявився не лише у швидкій мобілізації ресурсів та ефективному вирішенні численних суспільних проблем повоєнного відновлення. Головним їх результатом стало створення дієвої моделі консолідації інтересів і ресурсів державного та приватного секторів, що створило інституційне підґрунтя для стрімкого економічного зростання, яке отримало назву «економічного дива». Цей історичний досвід становить значний інтерес для виявлення засадничих підходів та механізмів, що забезпечили ефективність зазначених національних стратегій.

3.1. Стратегія побудови соціального ринкового господарства у Західній Німеччині

Політика зовнішньої підтримки

Відбудова Німеччини після Другої світової війни розпочалася за підтримки кількох закордонних фондів і міжнародних програм, зокрема таких програм уряду США, як Урядова допомога на окупованих територіях (Government Aid and Relief in Occupied Areas, GARIOA), що діяла у 1946–1950 рр. та Європейська програма відновлення (European Recovery Program, ERP), більш відома як План Маршалла, що діяла у 1948–1953 рр.²⁰⁷

У межах програми GARIOA допомога надавалася переважно продуктами харчування і мала на меті запобігання проблемних ситуацій, що могли би поставити під загрозу діяльність окупаційної влади, якій каральною директивою JCS 1067 заборонялося «вживати жодних заходів, спрямованих на економічну реабілітацію Німеччини, спрямованих на

²⁰⁷ Eichengreen B. Lessons From The Marshall Plan. World Development Report 2011. Background Case Note. Berkeley, April 2010. P.1. URL: <https://web.worldbank.org/archive/website01306/>

підтримку чи зміцнення німецької економіки». Відмовившись від програми GARIOA з політичних міркувань і замінивши її програмою ERP, американська окупаційна влада, поряд із суттєвими фінансовими вкладеннями (до країни надійшло 1,5 млрд дол. США) забезпечила організаційну та, почасти, технологічну підтримку повоєнної відбудови. Сумарна допомога від уряду США впродовж 1946–1953 рр. становила 3,872 млрд дол. США (приблизно 115 млрд дол. за нинішнім курсом).

У сучасному політичному та науковому дискурсі ці програми іноземної допомоги і, насамперед, План Маршалла часто розглядаються як найяскравіший історичний приклад найуспішнішої широкомасштабної підтримки повоєнної відбудови²⁰⁸. При цьому дослідники німецького ареалу реалізації плану, як, наприклад, Кріс Ноулз (Chris Knowles), переконані, що саме «щедрі умови Плану Маршалла» не лише допомогли швидко відновити зруйновану війною економіку а й створили передумови для «німецького економічного дива»²⁰⁹.

Водночас слід підкреслити, що плани відбудови, розроблені країнами-переможницями (насамперед США), поряд із фінансовою та організаційною підтримкою реформ містили досить жорсткі обмеження можливостей економічного розвитку Німеччини. Тому, як відзначають Хельге Бергер та Альбрехт Річль (Helge Berger, Albrecht Ritschl), роль і масштаб «впливу Плану Маршалла на «економічне диво» Німеччини все ще викликає суперечки»²¹⁰.

Зокрема, Девід Р. Хендерсон (David R. Henderson) зазначає, що «допомога Плану Маршалла Західній Німеччині не була аж надто великою». Навіть у 1948–1949 рр., коли надходження досягли пікового значення, вони становили менше 5% національного доходу Німеччини. При цьому дослідник акцентує увагу на тому, що інші країни, які отримали значну допомогу в рамках Плану Маршалла, продемонстрували нижчі

²⁰⁸ De Long J. B., Eichengreen B. The Marshall Plan: History's Most Successful Structural Adjustment Program? *Postwar Economic Reconstruction and Lessons for the East Today* / Dornbusch R, Nolling W, Layard R (Eds.). Cambridge, Mass: MIT Press, 1993. P. 189–230.

²⁰⁹ Knowles Ch. Germany 1945-1949: a case study in post-conflict reconstruction. *History and Policy*. 2014. P. 1. URL: <https://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/germany-1945-1949-a-case-study-in-post-conflict-reconstruction>

²¹⁰ Berger H. Germany and the Political Economy of the Marshall Plan, 1947-52: A Re-Revisionist View (with Albrecht Ritschl). *Europe's Post-War Recovery* / Eichengreen B. (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 199.

темпи зростання, ніж Німеччина²¹¹. Х. Бергер та А. Річль, своєю чергою, звертають увагу на те, що фінансова допомога Німеччині та іншим країнам Західної Європи загалом «не була економічним ядром плану» і передбачалася здебільшого на початковому етапі²¹². Історики економіки (Д. Хендерсон²¹³, Ф. Яноші²¹⁴, В. Абельсхаузер²¹⁵) роблять висновок, що американська допомога не мала вирішального впливу на забезпечення повоєнної реконструкції Німеччини.

Цей висновок видається цілком логічним з огляду на те, що реалізація Плану Маршалла відбувалась у рамкових умовах таких основних політичних пріоритетів: з одного боку, його ідеологічною домінантою була програма демілітаризації та «індустріального роззброєння» Німеччини, а з іншого боку, як зазначено у дослідженні групи науковців під керівництвом Томаса Кляйне-Брокгофа (Thomas Kleine-Brockhoff), план ERP поєднував «допомогу спустошеним війною європейським країнам зі стратегічною метою створення союзу проти радянського експансіонізму»²¹⁶.

Водночас незаангажована оцінка американського впливу на відбудову Німеччини змушує уважніше вивчити не лише бачення сучасних дослідників проблеми, а й зважити наміри самих ініціаторів американської допомоги. Відомо, що Уїлл Л. Клейтон (William L. Clayton), заступник державного секретаря США з економічних питань (1944–1947), якому, як вважають, належала сама ідея програми ERP, свого часу наголошував, що

²¹¹ Henderson D. German Economic Miracle. URL: https://www.econlib.org/library/Enc/GermanEconomicMiracle.html#lfHendersonCEE2-071_footnote_nt196.

²¹² Berger H. Germany and the Political Economy of the Marshall Plan, 1947-52: A Re-Revisionist View (with Albrecht Ritschl). *Europe's Post-War Recovery* / Eichengreen B. (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 199.

²¹³ Henderson D. German Economic Miracle. URL: https://www.econlib.org/library/Enc/GermanEconomicMiracle.html#lfHendersonCEE2-071_footnote_nt196.

²¹⁴ Jánossy F. Das Ende der Wirtschaftswunder, Frankfurt. M.: Neue Kritik, 1966

²¹⁵ Abelshausen W. Wiederaufbau vor dem Marshall-Plan. Westeuropas Wachstumschancen und die Wirtschafts-ordnungspolitik in der zweiten Hälfte der vierziger Jahre. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. 1981. № 29. P. 545-78;
Abelshausen W. Die Langen Fünfziger Jahre: Wirtschaft und Gesellschaft der Bundesrepublik Deutschland 1949-1966. 1. Aufl. Düsseldorf: Schwann, Idstein: Schulz-Kirchner. ZDB-ID 1187479-X. 1987. № 5. 191.

²¹⁶ Ganster R., Kirkegaard J., Kleine-Brockhoff T. & Stokes B. Designing the restoration of Ukraine in the spirit of the Marshall Plan. Principles, Architecture, Funding, Accountability: recommendations for donor countries. P. 3. URL: https://www.gmfus.org/sites/default/files/2022-09/Designing%20Ukraine%E2%80%99s%20Recovery%20in%20the%20Spirit%20of%20the%20Marshall%20Plan_0.pdf

план мав бути реалізований в інтересах і для забезпечення потреб народу Сполучених Штатів, яким «потрібні ринки, великі ринки, щоб купувати та продавати». Клейтон вважав, що «дешевше захистити себе економічними засобами», яких Америка має у достатній кількості²¹⁷. Тобто американський істеблішмент розглядав План радше як механізм протекціонізму та конкурентної боротьби і, вочевидь, не мав на меті забезпечити потужне економічне піднесення конкурента на світовому ринку, а скоріше – навпаки – був націлений на компенсацію економічних втрат, понесених США у ході війни. На жаль, більшість дослідників обережно обходять увагою цей найбільш реалістичний мотив американських кредиторів. Те, наскільки успішно цей намір був реалізований на практиці, залишається здебільшого поза науковим дискурсом, що зумовлює необхідність аналізу ресурсів та механізмів, що виявили найбільшу ефективність і відіграли вагомішу роль у відновленні та подальшому економічному піднесенні Німеччини.

Стан економіки Німеччини після Другої світової війни

Повоєнна відбудова Німеччини розпочалася в умовах масштабного знищення фізичної інфраструктури (було зруйновано 20% промислових будівель та 40% транспортної інфраструктури), стагнації промисловості та сільського господарства, гіперінфляції й тотального товарного дефіциту, що зумовило продовольчу катастрофу. У 1946 р. промислове виробництво становило 1/3 від довоєнного рівня, виробництво сталі скоротилося усемеро. Обсяги виробництва сільського господарства скоротились до рівня 1920-х років. Країна потерпала від енергетичної кризи – була припинена електрогенерація, видобуток вугілля скоротився понад удвічі.

До того ж Західна Німеччина втратила 25% території і мала сплатити 15 млрд дол. США репарацій. Руйнації супроводжувалися припливом близько 9 млн біженців, при цьому кожен другий німець не мав роботи. Країну охопила масштабна продовольча криза. У липні 1945 р. військовий губернатор британської зони окупації фельдмаршал Монтгомері писав, що

²¹⁷ Thompson K.W. Cold War Theories. V. 1. World Polarization, 1943-1953. Louisiana: State University Press, 1991. P. 151.

союзники були шоковані обсягами руйнувань та «масштабом проблем, які постали перед нами під час відновлення Німеччини»²¹⁸.

Ресурсним обмеженням повоєнної відбудови став тотальний дефіцит фінансових, виробничих ресурсів, та, як не дивно, робочої сили. Попри те, що «регулярна робота була низькооплачуваною, а наявний час міг бути ефективніше використаний для самозабезпечення та операцій на чорному ринку», офіційний рівень безробіття у 1947 р. перебував на надзвичайно низькому рівні – близько 5%²¹⁹. Висока зайнятість населення пояснювалася тим, що працевлаштування було життєво необхідним – як можливість для отримання продовольчих карток. Щоб забезпечити відбудову економіки робочими руками у 1945–1946 рр., окупаційна влада змушена була звільнити понад мільйон німецьких військовополонених, які у межах операції «Ячмінне зерно» були відправлені на сільськогосподарські роботи. Додатково в межах операції «Вугільний котлован» 30 тис. колишніх німецьких солдатів відправили працювати на вугільні шахти Рурського регіону²²⁰.

Окрім відсутності багатьох ресурсів, відновлення ускладнювалася розривом внутрішньогосподарських зв'язків, дезінтегрованістю економічних процесів та вимушеною перебудовою територіальної структури внаслідок розділення території Німеччини на чотири окупаційні зони. При цьому в жодній із зон окупаційна влада не мала чіткої доктрини управління завойованою територією. «Набір директив, виданих військовим відомством (*британським. – Н.С.*) у жовтні 1944 року, не містив жодних вказівок із цього питання, окрім інструкцій щодо усунення всіх колишніх нацистів від державних і керівних посад, а також загальних вимог щодо сприяння децентралізації та розвитку місцевої відповідальності»²²¹.

²¹⁸ Knowles Ch. Germany 1945-1949: a case study in post-conflict reconstruction. *History and Policy*. 2014. URL: <https://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/germany-1945-1949-a-case-study-in-post-conflict-reconstruction>

²¹⁹ Pierenkemper T. Kurze Geschichte der «Vollbeschäftigung» in Deutschland nach 1945. 2012. URL: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/126004/kurze-geschichte-der-vollbeschaeftigung-in-deutschland-nach-1945/>

²²⁰ Knowles Ch. Germany 1945-1949: a case study in post-conflict reconstruction. *History and Policy*. 2014. URL: <https://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/germany-1945-1949-a-case-study-in-post-conflict-reconstruction>

²²¹ Там само.

Єдиним підходом, яким керувалася контрольна рада союзників, були визначені на Ялтинській конференції принципи управління «п'яти Д»: демілітаризація, денацифікація, демократизація, децентралізація та деіндустріалізація. У «Меморандумі делегації США про політику щодо Німеччини», проголошеному Гаррі Труменом на Берлінській конференції на засіданні глав союзницьких урядів 17 липня 1945 р. головними цілями американської влади були названі «промислове роззброєння та демілітаризація»²²². «Промислове роззброєння» Німеччини задля запобігання розвитку військового потенціалу передбачало деіндустріалізацію й організацію тотального контролю над німецькою промисловістю та всіма економічними та фінансовими міжнародними угодами, включаючи експорт та імпорт, а також заборону діяльності більшої частини німецьких підприємств, які взаємодіяли із нацистським ВПК. При цьому були зупинені практично всі підприємства, які тим чи іншим чином взаємодіяли із військовим виробництвом, що іще більше поглибило руйнацію виробничих та ринкових зв'язків між підприємствами та секторами економіки.

Через деякий час після проходження процедури ліцензування більшість магазинів і фабрик відновила роботу, проте часто отримання дозволів та подальше відновлення виробництва і торгівлі тривало достатньо довго. За підрахунками Х. Бергера та А. Річля, лише під кінець 1946 р. за показниками зайнятості та кількості діючих підприємств промисловість у т. зв. Бізонії (спільна британська та американська зони окупації) було відновлено до довоєнного рівня²²³.

Заборона діяльності підприємств у межах демілітаризації часто мала суперечливий характер і різний ступінь обмежень у різних зонах окупації. Так, у Бізонії діяли значно суворіші обмеження щодо діяльності «політично чутливих» секторів і підприємств, тому в перші повоєнні роки з ідеологічних причин значна частина підприємств важкої промисловості, розміщених тут, не працювала²²⁴. Непослідовна політика окупаційної

²²² Меморандум делегации США о политике в отношении Германии. Внесено Г. Трумэном на заседании глав правительств 17 июля 1945 г. Берлинская конференция. 17 июля – 2 августа 1945 г. С. 290. URL: https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/War_Conf/berlin15.htm

²²³ Berger H. Germany and the Political Economy of the Marshall Plan, 1947-52: A Re-Revisionist View (with Albrecht Ritschl). *Europe's Post-War Recovery* / Eichengreen B. (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 199–245.

²²⁴ Там само.

влади стала істотним бар'єром відновлення промислового сектору та економіки Німеччини загалом.

Лібералізаційні реформи уряду

Одним із інституційних обмежень відновлення економіки на початковому етапі стало збереження елементів нацистської централізованої системи регулювання ринку, запроваджене ще у 1936 р. для забезпечення державних закупівель матеріалів для військового виробництва за штучно заниженими цінами²²⁵. Контроль за цінами був настільки важливим елементом нацистської планово керованої економіки, що під час війни навіть була запроваджена смертна кара за грубі порушення у ціноутворенні²²⁶. Проте окупаційна влада, побоюючись втрати контролю над економікою, регулювання цін не скасувала.

У повоєнний час в умовах тотального дефіциту низькі регульовані ціни стали бар'єром товарно-грошового обміну, що призвело до колосального зростання бартерних операцій. Бартер витіснив традиційні ринкові зв'язки і був настільки поширеним у трансакціях між підприємствами, що часто «компанії наймали спеціаліста, т. зв. компенсатора, який обмінював продукцію своєї фірми на необхідні виробничі ресурси. У вересні 1947 р. американські експерти військової адміністрації підраховали, що у Бізонії від однієї третини до половини всіх ділових операцій відбувалися у формі «компенсаційної торгівлі» (тобто бартеру)»²²⁷. Часто для отримання необхідного ресурсу були потрібні кілька поетапних бартерних операцій, що істотно послаблювало ринкову мобільність та відновлення виробничих зв'язків між підприємствами.

На тлі галопуючої інфляції (кількість грошей у економіці в 1947 р. уп'ятеро перевищувала рівень 1936 р.²²⁸) регульовані низькі ціни руйнували самі основи ринкового обміну. Як зазначає Д. Хендерсон, «упорядкована економічна діяльність за цих умов навряд чи була

²²⁵ Henderson D.R. German Economic Miracle. URL: https://www.econlib.org/library/Enc/GermanEconomicMiracle.html#lfHendersonCEE2-071_footnote_nt196

²²⁶ Hazlett T.W. The German Non-Miracle. Reason 9 (April). 1978. P. 34.

²²⁷ Henderson D.R. German Economic Miracle. URL: https://www.econlib.org/library/Enc/GermanEconomicMiracle.html#lfHendersonCEE2-071_footnote_nt196

²²⁸ Там само.

можливою, а про системну перебудову держави, економіки та суспільства годі було й думати»²²⁹.

В основу урядової політики інституційної трансформації нацистської командно-адміністративної економічної системи була покладена стратегія розбудови принципово нової моделі ліберального економічного і соціального устрою – *соціальної ринкової економіки* (Soziale Marktwirtschaft), що була розроблена науковцями Фрайбурзької школи економіки на засадах методології *неолібералізму* (у німецькому варіанті – *ордолібералізму*, від нім. *Ordnung*, що має багатозначне тлумачення – «порядок», «правило», «врегулювання», «організація»). В основу моделі соціальної ринкової економіки були покладені принципи природного конкурентного порядку, забезпечення державою сприятливих правових умов для реалізації приватної ініціативи та розвитку конкуренції.

Концептуальні засади національної моделі ринкової економіки було сформульовано у працях Вальтера Ойкена «Політика конкурентного порядку» та «Принципи економічної політики» (1952), де обґрунтовано конститутивні (засадничі) принципи створення конкурентного ладу та визначено необхідні регуляторні принципи (механізми) для його забезпечення. Конститутивні (засадничі) принципи побудови моделі соціально-ринкової економіки включали: створення високофункціональної конкурентної цінової системи, яку В. Ойкен вважав центральним принципом розбудови ефективного ринку; забезпечення державою внутрішньої і зовнішньої монетарної стабільності ринкових цін; збереження відкритості ринків, скасування обмежень та економічно недоцільних митних зборів у міжнародній торгівлі, обмеження патентного захисту, асиметрії у доступі до вільного вибору професії; захист приватної власності на засоби виробництва як передумову конкурентоспроможної економіки; дотримання свободи контрактів як необхідної складової конкурентної системи; скасування обмежень у відповідальності для різних господарюючих суб'єктів; передбачуваність і послідовність економічної політики, що дає господарським суб'єктам можливість реалізовувати довгострокові плани на основі максимально достовірних даних, включно із даними нормативної бази. Правова визначеність розглядалась як гарант

²²⁹ Pierenkemper T. Kurze Geschichte der «Vollbeschäftigung» in Deutschland nach 1945. 2012. URL: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/126004/kurze-geschichte-der-vollbeschaeftigung-in-deutschland-nach-1945/>

стабілізації очікувань і, таким чином, стимулятор інвестиційного та інноваційного процесу.

Регуляторні механізми соціальної ринкової економіки визначали необхідні або доцільні межі втручання уряду в ринковий процес та були підпорядковані таким цілям:

- антимонопольний механізм був скерований на обмеження ринкової влади окремих економічних агентів;
- проактивна економічна політика мала на меті створення конкурентного господарського порядку, що обмежував межі адміністративного керування національною економікою;
- інтерналізація зовнішніх ефектів як механізм справедливого перерозподілу суспільних витрат та вигід.

Головним натхненником та ініціатором впровадження моделі соціальної ринкової економіки став керівник Особливого відділу з питань грошей і кредиту при Економічній раді Бізонії, професор Мюнхенського університету Людвіг Ерхард, який із 1945 р. очолив міністерство економіки Баварії і одночасно був консультантом військового губернатора зони США Люціуса Д. Клея. Реалізуючи ордоліберальну доктрину соціально орієнтованої ринкової економіки, стратегічними пріоритетами економічної політики уряду Л. Ерхард визначив лібералізацію та дерегуляцію всіх сфер економічного життя.

Першочерговим завданням стала стабілізація національної валюти та *дерегуляція грошово-кредитного ринку*, що здійснилася в ході грошової реформи 1948 р. Модель грошової реформи була запропонована представником Фрайбурзької школи В. Рьопке. Реформа розпочалася з ініціативи Л. Ерхарда, який, як і Рьопке, сповідуючи принципи неолібералізму, чудово усвідомлював, якої шкоди може завдати інфляція у поєднанні з регульованим ціноутворенням і високими ставками податків. Ерхард запропонував здійснити скорочення грошової маси, що мало збалансувати її із товарною масою, та скасувати контроль над цінами. По суті це вимагало проведення двох окремих реформ – валютної та дерегуляції розподілу й ціноутворення.

Грошова реформа була підтримана окупаційною владою – для контролю за її перебігом згідно із Законом № 60 військової адміністрації від 1 березня 1948 р. було створено новий емісійний банк – Банк німецьких земель (Bank deutscher Länder), який виконував функції центрального

банку і регулятора єдиної грошової політики. Основним завданням банку стали емісія нової німецької валюти та створення правил взаємодії центрального банку з приватними, наприклад, визначення розміру обов'язкових грошових резервів. До 1951 р. банк підпорядковувався окупаційній владі та виконував функції регулятора валютного ринку, монетарними методами компенсуючи провали урядових реформ, а з 1951 р. став незалежною кредитною інституцією.

Згідно із Декретом військової окупаційної влади грошова реформа розпочалася в ніч на 21 червня 1948 р., коли з обігу були вилучені рейхсмарки та емітовані нові німецькі марки. 50% готівкових грошей можна було обміняти за курсом 1:10. Частина приватних депозитів була заморожена і пізніше обмінювалася у співвідношенні 1:20. Більшість грошових зобов'язань банків та установ нацистського Рейху були анульовані. Підприємства отримали готівку для виплати першої заробітної плати, але надалі мали самостійно забезпечувати свої фінансові зобов'язання за рахунок реалізації продукції на ринку. В результаті реформи з обігу була вилучена знецінена рейхсмарка і грошова маса була зменшена приблизно на 93%, що допомогло зупинити інфляцію та стабілізувати валютний ринок.

Наступним етапом лібералізаційних реформ стала *ліквідація адміністративно керованої системи управління економікою*, що передбачало скасування адміністративного розподілу ресурсів та державного контролю за цінами, а також значної кількості адміністративних норм, які регулювали кредитно-грошові операції.

Реформа, за задумом її ініціаторів, мала не лише приборкати інфляцію, а й створити сприятливі умови для заохочення приватної ініціативи та відновлення ефективних виробничих та логістичних зв'язків між підприємствами та галузями і, таким чином, закласти основу для формування нової моделі ринкової економіки. Разом із валютною реформою та скасуванням контролю над цінами уряд також знизив ставки податків. Так, ставку податку на прибуток підприємств, що раніше коливалася від 35 до 65%, було зафіксовано на рівні 50%. Для осіб із середнім річним доходом менше 2400 німецьких марок гранична ставка податку у 1950 р. була знижена до 18%.

Якщо грошова реформа проводилася за розпорядженням і під контролем держав-переможниць, то скасування адміністративного

розподілу ресурсів та *лібералізація ціноутворення* стали цілковито ініціативою Л. Ерхарда і впроваджувалися всупереч баченню окупаційної влади, яка не бажала втратити контроль над економікою внаслідок надто швидкої трансформації командно-адміністративної системи у саморегульований ринок.

Водночас реформа викликала і значний суспільний спротив усередині країни – її не підтримав ані політикум, ані великий бізнес, що звик працювати у рамках чітко налагодженої системи державного регулювання та стабільних державних замовлень, ані – навіть – німецькі профспілки, що прагнули зберегти націонал-соціалістичну модель розподілу. Найбільший спротив чинили політики: соціал-демократична партія виступала за хоча б часткове збереження державного регулювання та контроль за цінами і націоналізацію промисловості. Християнські демократи відстоювали повну свободу економічних процесів. У таких умовах реформи потребували непопулярних і жорстких, часто не ліберальних, а радше волюнтаристських заходів.

При цьому лібералізація ціноутворення мала обмежений характер і переважно стосувалася цін основних споживчих товарів, тоді як у стратегічних галузях (важкій промисловості, комунальному та енергетичному секторах) була збережена довоєнна модель контролю за цінами. Проте збереження контролю в окремих випадках викликало зворотний очікуваному економічний ефект: такі заходи, як фіксація «стелі цін» на тлі їх загального зростання на початку проведення реформи зумовили банкрутство більшості підприємств і галузей. Значних операційних збитків зазнали комунальні підприємства, що загальмувало їх відновлення, ускладнило формування стійких виробничих зв'язків і, як наслідок, призвело до поглиблення структурних диспропорцій національної економіки. Згодом поступове зниження інфляційного тиску та відновлення балансу бюджету внаслідок реформи уможливило послаблення контролю над цінами, що, своєю чергою, стимулювало товарну пропозицію та зменшення товарного дефіциту²³⁰.

Частковий контроль за динамікою цін здійснював Банк німецьких земель. Так, у четвертому кварталі 1948 р., коли ціни на більшість товарів

²³⁰ Berger H. Germany and the Political Economy of the Marshall Plan, 1947-52: A Re-Revisionist View (with Albrecht Ritschl). *Europe's Post-War Recovery* / Eichengreen B. (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 199.

істотно зросли, Банк запровадив обмеження, що за кілька місяців дали змогу стабілізувати інфляцію. Попри певні складнощі у ході реалізації, валютна реформа виконала своє основне завдання – стабілізувала грошовий ринок, стимулювала нагромадження та сприяла поживленню інвестиційної активності.

Важливою складовою урядових реформ стала *лібералізація аграрної сфери*. У повоєнний період сільське господарство було найважливішим сектором економіки, оскільки саме воно забезпечувало продовольство для фізичного виживання населення. Тому його відновлення стало пріоритетним завданням влади, що було відзначено ще у Потсдамському протоколі: «При організації німецького економічного життя основний акцент слід робити на розвитку сільського господарства і мирної промисловості для внутрішніх споживчих потреб»²³¹. Як відзначав Крістоф Вайс: «Само собою зрозуміло, що в сільському господарстві, як і в інших галузях економіки та політики, фундаментальні рішення відносилися до компетенції окупаційної влади і що німецька влада мала тут дуже мало можливостей для ініціативи»²³².

Проте в умовах постійного дефіциту продовольства, який посилювався розривом виробничих ланцюгів постачання продукції між східними та західними територіями, браком добрив і насіння, окупаційна адміністрація не ризикувала проводити аграрну реформу, що передбачала зміну форм виробництва, стандартів обліку і власності²³³.

Виробництво продуктів харчування у західних зонах забезпечувало лише 50% потреб, інші 50% довелося покривати за рахунок поставок держав-переможниць. Найбільш складною ситуація була для Великої Британії, якій, як відзначає Крістоф Вайс, «довелося забезпечувати значну частину поставок (*продовольства*. – Н.С.) за рахунок імпорту на доларовій основі не лише для власної країни, а й для своєї окупаційної зони»²³⁴. При цьому постачання продуктів харчування ускладнювалось дезорганізацією транспортної системи і дисбалансом на ринку праці, зумовленим величезною кількістю біженців у сільськогосподарських районах.

²³¹ Weisz Ch. Organisation Und Ideologie Der Landwirtschaft 1945-1949. 1973. URL: https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1973_2_11_weisz.pdf

²³² Там само.

²³³ Там само.

²³⁴ Там само.

Земельна реформа 1947–1949 рр., за якою було здійснено передачу частини земель юнкерських господарств середнім і дрібним власникам, створила умови для збільшення продуктивності виробництва, забезпечення споживчого попиту та самозайнятості сільського населення.

Наступним етапом лібералізації економіки стало створення умов для розвитку підприємницької діяльності, *дерегуляція бізнесу та заохочення конкуренції*. Л. Ерхард вважав конкуренцію найбільш ефективним засобом для досягнення економічного зростання та забезпечення добробуту: «Через конкуренцію може бути досягнута – в кращому сенсі цього слова – соціалізація прогресу і прибутку ... Вона одна дає можливість всім людям послуговуватися господарським прогресом, особливо у ролі споживачів». Створення умов для розвитку конкуренції Л.Ерхард називав «одним із найважливіших завдань держави, заснованої на вільному суспільному устрої»²³⁵.

У цьому аспекті візія реформ німецького уряду збігалася із підходами Плану Маршалла, основним постулатом якого, за твердженням Б. Ейхенгріна, була підтримка конкуренції як механізму для економічного пожвавлення та підвищення продуктивності. «Адміністратори США щиро вірили в заохочення вільної конкуренції та перешкоджання монополіям і ринковій владі (за кордоном навіть більше, ніж у себе вдома, де цей принцип іноді доволіно порушувався)²³⁶.

При цьому, на відміну від ліберальних переконань ініціаторів реформ канцлера К. Аденауера та міністра економіки Л. Ерхарда, підхід американської адміністрації до конкуренції, як стверджує Гаррі Баярд Прайс (Harry Bayard Price), «був не доктринерським, а прагматичним. Її зусилля були радше економічними, аніж політичними чи філософськими»²³⁷. Орієнтуючись насамперед на досягнення економічних цілей і спираючись на принцип економічної доцільності, американська влада проводила досить гнучку політику: «Там, де реципієнти наводили

²³⁵ Эрхард Л. Благосостояние для всех. Москва: Экономика, 2001. С.12.

²³⁶ Eichengreen B. Lessons From The Marshall Plan. World Development Report 2011. Background Case Note. Berkeley, April 2010. P. 1. URL: https://web.worldbank.org/archive/website01306/web/pdf/wdr_2011_case_study_marshall_plan_1.pdf.

²³⁷ Price H. B. The Marshall Plan and its Meaning. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1955. P. 341.

сильні соціальні або інші традиційні аргументи на користь обмеження конкуренції, донор був готовий іти на поступки»²³⁸.

Ініційована урядом і підтримана американською владою лібералізація бізнесу передбачала відміну переважної кількості блокуючих і створення стимулюючих норм для розвитку приватного підприємництва, зокрема щодо: прискореної амортизації нерухомості (1950) через списання 50% вартості в перший рік експлуатації майна; зниження граничних податкових ставок у 1948–1949 рр. та податків на заробітну плату (1954–1957); пільгового оподаткування бізнесу, зокрема, зменшення оподаткування на суму реінвестованого прибутку, зниження ставок податку та відшкодування частини вже сплачених податків задля поживлення попиту та як запобіжний захід проти дефляції (як, наприклад, це було зроблено у 1950 р.); демократизації управління через представництво інтересів у раді директорів (1951).

Водночас уряд послідовно впроваджував заходи для *формування сприятливого інвестиційного клімату* шляхом надання «дешевих» кредитів, субсидій та інших преференцій для бізнесу. Ці заходи викликали стрімке зростання підприємницької активності, збільшення частки самозайнятого населення та зменшення безробіття.

Проте розвиток підприємницької активності і надалі обмежувався жорсткими монопольними бар'єрами входу в ринок, оскільки німецька економіка (насамперед військова, хімічна та металургійна промисловості) з довоєнних часів були практично повністю картелізовані. Відразу по закінченні війни союзники проголосили закони про розпуск картелів (*Dekartellisierungs Gesetze*), які забороняли угоди, що обмежують конкуренцію. Але масштаби монополізму потребували розроблення системної *антимонопольної політики та спеціального антимонопольного законодавства*, на чому наполягала й окупаційна, і німецька влади. Перекоаний прибічник вільної конкуренції Л. Ерхард писав, що «закон, який забороняє картелі, має стати найнеобхіднішою «господарською конституцією». Якщо держава спасує у цій сфері, – то скоро можна буде розпрощатись із соціальним ринковим господарством»²³⁹. При цьому, на відміну від американської влади, Л. Ерхард вважав, що антимонопольна

²³⁸ Eichengreen B. Lessons From The Marshall Plan. World Development Report 2011. Background Case Note. Berkeley, April 2010. P. 1. URL: https://web.worldbank.org/archive/website01306/web/pdf/wdr_2011_case_study_marshall_plan_1.pdf.

²³⁹ Эрхард Л. Благосостояние для всех. Москва: Экономика, 2001. С. 14.

політика мала бути незалежною від політичних наративів уряду та ґрунтуватися на чіткому дотриманні правих норм, які забезпечують ефективну конкуренцію.

У 1958 р. на основі норм американського антитрестівського законодавства було ухвалено Закон про боротьбу з обмеженням конкуренції (GWB), який охоплював три основні сфери, т. зв. опори, конкурентного права: заборона антиконкурентних угод, контроль за зловживанням доміантним становищем та за процесом злиття. Згідно із законом, частка однієї компанії не повинна була перевищувати третини, а двох-трьох компаній – половини обсягу конкретного ринку.

При цьому закон містив заохочувальні норми для стимулювання співпраці монополій із дрібними і середніми компаніями, що обмежувало рівень монополістичної конкуренції і сприяло розвитку малого бізнесу. Прийняття цих норм уможливило стрімкий розвиток малого і середнього бізнесу, який Л. Ерхард назвав «основою добробуту для всіх» і який став найбільш численним економічним суб'єктом, який забезпечив зростання зайнятості, насичення локальних товарних ринків та економічне піднесення. Одночасно з ухваленням закону розпочало свою роботу Федеральне антимонопольне відомство.

При загальних позитивних результатах ліберальні реформи мали різні наслідки у різних окупаційних зонах, темпи економічного відновлення у яких відповідно були вкрай нерівномірними. Так, у Бізонії економічне пожвавлення розпочалося вже у перші повоєнні роки, тоді як у французькій зоні ще до початку 1949 р. промислове виробництво перебувало у стагнації. І хоча формально французька зона приєдналася до Бізонії, яка отримала нову назву – Тризонія – ще 3 червня 1948 р., оскільки грошову реформу неможливо було провести в окремих окупаційних зонах, повноваження адміністрації Л. Ерхарда були обмежені англо-американською зоною. Тому дерегуляцію економічних процесів у французькій зоні не запроваджували. Як наслідок, формування моделі соціальної ринкової економіки там відбувалося значно повільніше і тільки в середині 1949 р., коли тут розпочалася дерегуляція, почалося економічне пожвавлення і рівень промислового виробництва досяг рівня Бізонії. Окрім суттєвої різниці у рівнях продуктивності виробництва цих двох зон

(на що звертають увагу Х. Бергер, А. Річль)²⁴⁰, такі розбіжності були зумовлені доктринальними відмінностями у політиці англо-американської та французької окупаційної влади.

Відбудова та структурна модернізація економіки

Інституційними обмеженнями відбудови та структурної перебудови економіки у перші повоєнні роки стала політика деіндустріалізації Німеччини, що насамперед стосувалася діяльності підприємств, які забезпечували військові потреби рейху. На початковому етапі окупаційна стратегія передбачала ліквідацію більшості таких підприємств у межах політики демілітаризації. Проте досить швидко заборону на виробництво алюмінію і промислової продукції військового призначення було скасовано і діяльність військових виробництв відновлено задля виконання американських військових замовлень, що особливо актуалізувалося із початком Корейської війни (1953 р.).

Політика демілітаризації неоднозначно вплинула на темпи та характер повоєнного відновлення та структурну перебудову економіки. З одного боку, це призвело до істотного скорочення бюджетних асигнувань на виробництво зброї і скерування їх на розвиток стратегічно важливих галузей економіки. При цьому значні обсяги урядового фінансування були інвестовані в адаптацію до мирних програм промислових об'єктів військово-промислового комплексу і перекваліфікацію відповідних інженерно-технічних кадрів, що зумовило скорочення частки галузей, які забезпечували діяльність ВПК²⁴¹. Як наслідок, демілітаризація зумовила деіндустріалізацію, зчинила дестабілізуючий вплив на відновлення виробничих ланцюгів та економічне відродження країни.

Усвідомивши ці негативні наслідки, а також те, що дезорганізація обмежувала можливості для стабільної виплати репарацій, окупаційна влада зрештою скерувала свої зусилля на відновлення роботи і реконструкцію військових виробництв із їх перепрофілюванням на виготовлення товарів масового вжитку – зокрема, харчової та легкої

²⁴⁰ Berger H. Germany and the Political Economy of the Marshall Plan, 1947-52: A Re-Revisionist View (with Albrecht Ritschl). *Europe's Post-War Recovery* / Eichengreen B. (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 199-245.

²⁴¹ Abelshauser W. Die Langen Fünfziger Jahre: Wirtschaft und Gesellschaft der Bundesrepublik Deutschland 1949-1966. 1 Aufl. Düsseldorf: Schwann, Idstein: Schulz-Kirchner. ZDB-ID 1187479-X. 1987. № 5. S. 191.

промисловості, виробництво побутової техніки та автомобілів. Ця стратегія використала сприятливу кон'юнктуру тотального товарного дефіциту як можливість для швидкого зростання обсягів виробництва та їх сталого збуту.

Найбільш успішним прикладом у цьому контексті стала реновація концерну Volkswagen, який був заснований нацистами ще у 1937 р. як масштабний соціальний проєкт «Товариства для розробки німецького народного автомобіля» (Gesellschaft zur Vorbereitung des Deutschen Volkswagens mbH). Однак замість автомобілів завод розпочав виробництво військової техніки і тому по закінченні війни підлягав ліквідації. Після нетривалого періоду простою підприємство відновило роботу під управлінням британської військової адміністрації: на заводах Volkswagen було здійснено модернізацію виробництва і налагоджено випуск всесвітньовідомого автомобіля «Фольксваген Жук» (Volkswagen Käfer), що поклало початок розбудови масштабної та високорентабельної автомобільної промисловості Німеччини. Вже у 1949 р., коли заводи Volkswagen перейшли під контроль влади землі Нижньої Саксонії, концерн виготовляв 50% усіх автомобілів у країні. В кінці 1950-х років автомобілі почали експортувати до США, де вони користувалися великим попитом. Орієнтація на забезпечення широкого споживчого попиту в умовах тотального товарного дефіциту уможливила швидке зростання обсягів виробництва і формування конкурентоспроможного національного ринку автомобілебудування, що виявило високу конкурентоспроможність на міжнародному ринку.

На відміну від суперечливих і політично вмотивованих планів окупаційної влади, німецький уряд за стратегічний пріоритет визначив структурну модернізацію національної економіки за рахунок підтримки розвитку стратегічно-важливих галузей промисловості.

З огляду на масштаби руйнування (в країні було пошкоджено близько 25% та повністю зруйновано ще 25% житла, понад 10 млн німців залишилися без даху над головою), одним із пріоритетних напрямів відбудови стало відновлення житлового фонду, промислового виробництва та інфраструктури економіки. Якщо більшу частину транспортної інфраструктури відбудували британські інженерні війська, то відбудовою житлового фонду – з огляду на критичну потребу забезпечення населення житлом – опікувалась німецька влада.

Розвиток житлового будівництва мав стратегічний характер для відбудови всієї економіки і, передусім, для відновлення оптимального ринку праці, оскільки внаслідок критичних руйнувань міського житлового фонду мільйони людей змушені були переселитися до сільської місцевості, не маючи можливості знайти там роботу. Водночас, в умовах дефіциту трудових ресурсів, ускладнювалося відновлення промислового виробництва. Тому розвиток міського житлового будівництва, який, забезпечивши населення житлом, уможливив повернення трудових ресурсів у міста, став дієвим поштовхом для відновлення промисловості та відбудови ефективної галузевої структури економіки.

На початку 1950 р. канцлер К. Аденауер представив урядову програму стимулювання економіки за рахунок розвитку житлово-будівельної галузі (1950–1962 рр.). Програма мала забезпечити створення робочих місць за рахунок субсидій для розвитку будівельного сектору майже в 1 млрд німецьких марок. Завдяки запровадженим урядовим механізмам у 1950-х роках у Німеччині розпочався справжній будівельний бум. Стимулювання розвитку будівельної галузі перетворило її, послуговуючись термінологією Ф. Перру, на центральний «полюс економічного зростання» Німеччини, забезпечивши збільшення попиту на продукцію супутніх житловому будівництву секторів (таких як виробництво будівельних матеріалів, металургія, машинобудування, важка та деревообробна промисловість, транспорт тощо). Внаслідок зростання попиту житлове будівництво стало драйвером економічного зростання та кардинальної перебудови галузевої структури економіки. Своєю чергою, збільшення потужності виробництва цих галузей, зростання вантажопотоків, розвиток ринкової та виробничої інфраструктури забезпечило синергетичний ефект у розвитку національної економіки.

Повоєнна реконструкція економіки відбувалася в умовах кардинальної перебудови існуючої галузевої структури, яка в тоталітарній державно-централізованій системі позначилась гіпертрофованим розвитком галузі ВПК та супутніх їй секторів економіки (металургійного, гірничодобувного, кам'яновугільного, паливного).

На початковому етапі відбудови галузева перебудова структури економіки відбувалась на платформі індустріальної реконструкції, першочерговим завданням якої було відновлення фізичних параметрів промисловості та збільшення її виробничого потенціалу, насамперед

базових галузей промисловості – важкої промисловості, зокрема машинобудування, хімічної промисловості та металургії. Основну масу інвестицій, кредитів та понад третину надходжень в економіку із федерального бюджету Німеччина у повоєнний період спрямовувала на реіндустріалізацію – відновлення виробництв, які становили основу промислового потенціалу країни до війни.

Але вже у перші повоєнні роки уряд визначив модернізацію структури економіки стратегічним пріоритетом національної політики. Програма структурної модернізації передбачала сприяння розвитку «проривних» галузей економіки (металургії, машинобудування, хімічної, легкої, переробної та автомобільної промисловості) за рахунок оновлення основних фондів, розроблення та впровадження прогресивних технологій виробництва.

Поряд із першочерговим завданням відновлення житлового фонду та соціальної інфраструктури, уряд проголосив національним пріоритетом модернізацію транспортної, енергетичної та комунікаційної інфраструктури: до 1950 р. було відновлено близько 12 тис. км залізничних шляхів та проведено реновацію головних автомагістралей.

Модернізація була забезпечена значними інвестиціями у промисловість, інфраструктуру та інші галузі національного виробництва: у 1950 р. рівень інвестицій становив близько 10% від ВВП, а до 1960 р. цей показник зріс до понад 20%. Більша частина (60%) отриманих за Планом Маршалла ресурсів була розподілена через систему дешевих кредитів приватним компаніям, що здійснювали модернізацію власного виробництва, тоді як більшість європейських держав розподіляла ці надходження як соціальні трансферти, використавши їх як «бюджет проїдання». Перевага у кредитуванні надавалась фінансуванню імпорту сировинних ресурсів, необхідних для піднесення економіки. При цьому «План передбачав фінансування, яке могло хоча б частково заповнити бюджетні прогалини»²⁴², тим самим полегшивши політичний компроміс у виборі стратегічних напрямів фінансування відновлення.

Модернізація здійснювалась на засадах диверсифікації структури економіки – ключові ресурси спрямовувалися на розвиток нових галузей

²⁴² Eichengreen B. Lessons From The Marshall Plan. World Development Report 2011. Background Case Note. Berkeley, April 2010. P. 1. URL: https://web.worldbank.org/archive/website01306/web/pdf/wdr_2011_case_study_marshall_plan_1.pdf

промисловості, таких як електроніка, інформаційні технології, фармацевтика та послуги. За рахунок диверсифікації відбулося значне збільшення частки промислового виробництва – з 25% у 1950 р. до близько 40% у 1960 р.

Унаслідок модернізації змінилася галузева структура економіки, в якій зросла частка важкої промисловості (машинобудування, хімічна промисловість та металургія): вже у 1950 р. частка важкої промисловості становила близько 40% валового внутрішнього продукту (ВВП) країни. На початку 1960-х років німецьке машинобудування та хімічна промисловість посіли провідні позиції у світовому поділі праці, що сприяло зростанню експорту та збільшенню валютних надходжень, які країна могла використовувати як джерело інвестицій. Водночас у 1960 р. у порівнянні із 1950 р. на 150% зросла загальна кількість зайнятих в промисловому виробництві, яка становила 15 млн осіб.

Модернізація була забезпечена урядовою підтримкою формування наукового фундаменту економіки, що передбачало створення сприятливих умов для розвитку науки, НДКР та науково-дослідницької інфраструктури. Порівняно із повоєнним періодом у середині 1950-х років державні видатки на науку і конструкторські розробки зросли у 5,2 раза. Ці урядові заходи сприяли не лише прискоренню технологічної модернізації економіки, а й виконували досить важливу функцію – збереження людського капіталу та протидіяли інтелектуальній міграції до більш стабільних і заможних, порівняно зі зруйнованою повоєнною Німеччиною, країн.

У поєднанні з продуманою фінансово-кредитною політикою та зовнішньою допомогою зазначені заходи допомогли формуванню сприятливого інвестиційного клімату, пожвавленню підприємницької активності та внутрішнього попиту і тим самим уможливили швидке повоєнне відновлення національної економіки. Результатом реалізації перелічених механізмів стало стрімке економічне зростання ВВП з 50 млрд євро (у теперішніх цінах) у 1950 р. до майже 150 млрд євро у 1960 р.

Однією із важливих детермінант повоєнного розвитку економіки стала перебудова територіальної структури західнонімецьких земель в умовах поділу Німеччини на чотири зони у період окупації та подальшого поділу країни на Східну та Західну Німеччину. Формування нової моделі просторової організації економіки відбувалося в умовах втрати Західною Німеччиною близько 25% земель, зокрема таких важливих промислових

регіонів, як Східна Пруссія, Верхня Сілезія та Помор'я, які, відповідно до умов міжнародних угод, були передані на користь Польщі та СРСР. Це призвело до перерозподілу регіональної структури промисловості, розриву внутрішньогосподарських і міжгалузевих зв'язків та дезінтегрованості економічних процесів.

Важливими чинниками розриву традиційних і необхідності пошуку нових форм економічної взаємодії стали руйнування виробничих та торговельних зв'язків між Східною та Західною Німеччиною та їх європейськими партнерами внаслідок згортання експортно-імпортних операцій з Німеччиною, а також демонтаж підприємств і вивезення з країни промислового обладнання.

У цих умовах одним із провідних напрямів урядової політики стало розроблення плану заміни промислових потужностей втрачених територій відповідно до якого Німеччина проводила *релокацію промислових підприємств* із цих регіонів до «старих» промислових центрів (Руру, Баварії, Нижньої Саксонії), де вже існувала розвинена промислова база. Так, у Баварії завдяки розбудованій промисловій структурі та інфраструктурі машинобудування та хімічної промисловості на базі підприємств «BMW» та «Siemens» почали відновлювати виробничі потужності втрачених територій. Релокація більшості підприємств на нові території здійснювалася з урахуванням близькості до ринків сировини – насамперед вугільних родовищ, оскільки саме вугілля становило основний енергетичний ресурс економіки.

Завдання перебудови територіальної структури та просторової організації економіки були визначені необхідністю подолання товарного дефіциту вугілля, видобуток якого до війни був зосереджений у двох німецьких регіонах, що опинилися після війни у різних зонах окупації, а потім, відповідно, і у різних країнах – Рурський регіон (ФРН) та Лужиця (НДР). Зміна територіальної структури вугледобування призвела до розриву зв'язків постачання та товарного дефіциту на ринку енергоресурсів, що, своєю чергою, зумовило потребу активізації розвитку вугільної промисловості Західної Німеччини.

Зосереджені у Рурському регіоні вугледобування та металургійне виробництво були основними галузями локальної промисловості і, водночас, драйверами розвитку всієї західнонімецької економіки та її інтеграції у ринки європейських країн. Розвиток цих галузей визначав

рівень соціально-економічного розвитку всього Рурського ареалу як найбільш густонаселеного регіону Німеччини. Тому одним із головних напрямів урядової політики стала модернізація цих стратегічно важливих для Німеччини галузей, що особливо актуалізувалося у зв'язку з умовами членства Німеччини в Європейському об'єднанні вугілля і сталі, ЄОВС (European Coal and Steel Community, ECSC). Проте модернізація, попри значні позитивні результати, викликала згортання обсягів виробництва та скорочення зайнятості у вугледобувній галузі, що активізувало міграцію населення із Рурської області в інші регіони Західної Німеччини.

Для запобігання соціальним негараздам, структурним деформаціям економіки і задля збереження наявних соціальних стандартів життя у «старих» промислових регіонах уряд розробив програми заохочення інвестицій у нове місцеве виробництво, впровадження прогресивних технологій та заходів щодо стабілізації ринку зайнятості, розвитку місцевого підприємництва, перекваліфікації робочої сили та протидії негативним міграційним тенденціям. Упродовж понад 60 років уряд здійснював дотації і надавав субсидії для розвитку вугледобувного та металургійного секторів Рурського регіону, що, одного боку, сприяло зменшенню соціального напруження та нівелюванню рівнів економічного місцевого розвитку, а з іншого – консервувало традиційну структуру місцевої економіки, що призвело до уповільнення інноваційного розвитку та технічної модернізації економіки гірничодобувних регіонів.

Перебудова територіальної структури економіки Західної Німеччини відбувалася в межах урядових програм, ключовим механізмом яких було стимулювання інвестицій у регіональний розвиток, розбудову нових промислових галузей та модернізацію традиційних секторів економіки. При цьому регіональна політика була сфокусована на розбудові великих промислових центрів, розташованих у територіальній близькості до ключових європейських ринків, таких як Рурський промисловий регіон, Баварія та Баден-Вюртемберг. Підприємства цих регіонів через особливості територіального розташування та інвестиційну привабливість стали індустріальною основою відродження країни та розвитку високотехнологічного сектору економіки. Так, федеральна земля Баден-Вюртемберг стала новим центром автомобільної промисловості, де і досі випускаються найбільш конкурентоспроможні на світовому ринку автомобілі брендів «Mercedes-Benz» та «Porsche».

Базовою стратегією відновлення традиційних і формування нових інтеграційних зв'язків стала *урядова підтримка розвитку експорт-орієнтованих галузей і підприємств* як механізму поглиблення виробничої кооперації, що передбачала створення сприятливих умов для розвитку таких галузей економіки, а також відновлення й розширення зовнішньоекономічних та інтеграційних зв'язків і посилення конкурентоспроможності національного виробництва через запровадження податкових стимулів для експортерів національних товарів з метою збільшення експорту, частка якого зросла вже у 1950 р., коли експорт становив близько 15% від ВВП, а до 1960 р. зріс до понад 25% від ВВП і перевищив частку імпорту.

Ключовою інституційною передумовою формування нових зв'язків виробничої кооперації в межах європейського економічного простору стало заснування у 1951 р. Європейського об'єднання вугілля і сталі, членство в якому сприяло реінтеграції Німеччини у міжнародний ринок і відновлення зовнішньоекономічних зв'язків. При цьому умови членства вимагали від Німеччини збільшення обсягів імпорту енергоносіїв та істотних структурних перетворень, зокрема технічної модернізації вугільної й металургійної промисловості.

Одним із важливих механізмів поглиблення виробничої кооперації стали прямі іноземні інвестиції, наслідком припливу яких стала стрімка модернізація підприємств і галузей, запровадження нових технологій виробництва та організації управління, що сприяло підвищенню якості та ефективності виробничих процесів, доступу німецьких компаній до зовнішніх ринків ресурсів, капіталів та збуту, а також збільшення обсягів експорту. Найбільшими вкладниками прямих іноземних інвестицій у Німеччину стали американські компанії, що інвестували у розвиток таких секторів, як автомобільна промисловість, електроніка та інформаційні технології. Найбільші обсяги прямих іноземних інвестицій було вкладено у автомобілебудування, зокрема автомобільних заводів таких відомих брендів, як Volkswagen, BMW, Mercedes-Benz і Audi.

Формування нових зв'язків виробничої інтеграції та кооперації відбувалося на тлі загального пожвавлення економічної кон'юнктури, т. зв. суперзростання, що було трендом економічного розвитку для всіх європейських країн і стало істотним чинником відновлення зовнішньоекономічних та внутрішньогалузевих зв'язків та стрімкого

економічного зростання ФРН у перші повоєнні роки, темпи якого зменшились з 1950 р., із тимчасовим економічним піднесенням у 1955 р.

«Німецьке економічне диво» як результат економічних реформ

Зіставний аналіз регуляторних заходів окупаційної влади, міжнародної допомоги та програм економічного розвитку німецького уряду другої половини 1940-х – 1950-х років свідчить, що ключовим механізмом повоєнного відновлення Німеччини стала дискреційна та компромісна урядова політика, скерована на побудову моделі соціальної ринкової економіки. Ця політика уможливила ефективне використання допомоги американських фондів, зокрема ресурсів Плану Маршалла, і, попри визначені планом обмеження, уможливила реалізацію конкурентних переваг національної економіки.

Незважаючи на те, що Німеччина зазнала значних збитків і внаслідок поразки у війні втратила економічну та політичну самостійність, тривалий час виплачувала великі репарації, а план відбудови, розроблений США і підтриманий країнами-переможницями, містив досить жорсткі обмеження для економічного зростання, країні вдалося досягнути політичного компромісу між інтересами окупаційної влади та власними національними пріоритетами. У досить короткі терміни країна змогла не лише відновити, а й наростити економічний потенціал, досягнувши рекордних темпів економічного розвитку.

Загальним наслідком економічних реформ уряду вже у першому півріччі 1950 р. стало зниження цін на споживчі товари на 10,6% порівняно з попереднім роком та зростання виробництва на 50%. Уже на початку 1950-х років за обсягами промислового виробництва Німеччина посіла третє місце у світі після США та Великої Британії, обігнавши в економічному розвитку багатьох своїх переможців, і до сьогодні зберігає свої лідерські позиції у світовому поділі праці та геополітичній системі. Такі швидкі темпи економічного зростання отримали назву «німецького економічного дива».

Підводячи підсумок реформ у своїй книзі «Добробут для всіх» (1956), Л. Ерхард пише, що із 1949 р., моменту, коли федеральний уряд почав проводити політику формування соціального ринкового господарства, і до 1955 р. обсяги національного виробництва бруто-продукції зросли майже вдвічі – з 47 млрд нім. марок до 85,8 млрд нім. марок (у перерахунку на ціни

1936 р.). А вже у 1956 р. було зафіксоване нове зростання національного продукту на 7,1%. «Цей приклад незаперечного успіху економічної політики показує, наскільки важливіше зосередити всі зусилля народного господарства на збільшенні народногосподарського доходу, ніж втрачати сили в боротьбі за розподіл доходу і тим самим ухилитися від єдиного плідного шляху зростання національної продукції»²⁴³.

Як влучно відзначив Девід Р. Хендерсон, «те, що для багатьох спостерігачів виглядало як диво, насправді таким не було», оскільки політика уряду була націлена саме на такі результати і саме на це розраховував Л. Ерхард та інші представники Фрайбурзької школи²⁴⁴. Сам же Ерхард у своїй промові на святкуванні перемоги ХДС на виборах 1953 р. сказав: «Політика соціальної ринкової економіки довела всьому світові, що її основи – вільна конкуренція, свобода вибору споживача і взагалі дотримання особистих свобод – приносять кращі економічні й соціальні успіхи, ніж спромоглися будь-коли забезпечити будь-яке ручне управління чи примус із боку держави». При цьому Ерхард був переконаний, що досягнення основних цілей соціального ринкового господарства – свободи і справедливості – неможливе без забезпечення державою політичних свобод та гарантій.

Таким чином, найважливішими інституційними механізмами урядової політики, що забезпечили успіх повоєнної відбудови Західної Німеччини, стали: лібералізація грошово-товарного ринку, податкових та кредитних інструментів; забезпечення монетарної, макроекономічної та політичної стабільності; дерегуляція бізнес-середовища через відміну більшості блокуючих і створення стимулюючих норм для розвитку приватного підприємництва; системна урядова політика структурно-технологічної модернізації економіки, скерована на підтримку розвитку стратегічно важливих галузей промисловості, реновацію промислових об'єктів та впровадження прогресивних технологій виробництва задля найповнішої реалізації економічного, природного та людського потенціалу і конкурентних переваг національної економіки.

Лібералізація приватного підприємництва та стимулювання розвитку конкуренції, впровадження прогресивних технологій та

²⁴³ Эрхард Л. Благосостояние для всех. Москва: Экономика, 2001. С. 9.

²⁴⁴ Henderson D.R. German Economic Miracle. URL: https://www.econlib.org/library/Enc/GermanEconomicMiracle.html#lfHendersonCEE2-071_footnote_nt196

реалізація кращих рис німецького характеру – організованості, дисциплінованості та працьовитості – у поєднанні з продуманою фінансово-кредитною політикою та зовнішньою допомогою забезпечили успіх повоєнного відновлення.

Роль федерального уряду, що спирався на неоліберальні принципи, зводилася переважно до визначення пріоритетів економічного розвитку, створення максимально сприятливого інвестиційного і підприємницького клімату шляхом надання «дешевих» кредитів, субсидій та інших преференцій для бізнесу. Лише в особливих випадках (наприклад, як у випадку реалізації програми забезпечення населення житлом) застосовувалися масштабні заходи державного регулювання.

Запорукою успіху урядових реформ була чітка візія розбудови соціальної ринкової економіки та політична стабільність обраного курсу. Сам «архітектор німецького економічного дива» Л. Ерхард понад двадцять років поспіль посідав найвищі урядові посади – із 1948 р. до 1963 р. очолював Міністерство народного господарства в усіх кабінетах уряду К. Аденауера, а з 1963 р. до грудня 1966 р. обіймав посаду канцлера ФРН і, отже, мав можливість системно і поступально впроваджувати доктрину соціального ринкового господарства в реальній економічній політиці. Сталість політичного курсу, передбачуваність і послідовність економічної політики відіграла роль гаранта стабілізації очікувань економічних суб'єктів і, відповідно, стимулятора інвестиційного та інноваційного процесу.

3.2. Стратегія модернізації та досягнення економічної незалежності Японії

Рамкові умови та політика окупаційної влади щодо повоєнної відбудови економіки Японії

Повоєнна відбудова Японії відбувалася в рамкових умовах, визначених окупаційною владою. Американський дослідник економічної історії повоєнної Японії Чалмерс Джонсон (Chalmers Ashby Johnson) відзначає, що американська адміністрація почала окупацію із заяви про те, що «японці самі призвели до власних економічних труднощів і тому союзники не несуть відповідальності за підтримання будь-якого рівня життя в Японії». Тому відбудова економіки була завданням, яке японський уряд мав вирішувати в умовах досить жорстких обмежень, що встановила

окупаційна влада, визначивши пріоритетом відновного процесу демілітаризацію економіки та організацію репараційних виплат.

Питання виплати репарацій регулював Сан-Франциський мирний договір (1951 р.), підписаний між Японією та країнами-союзниками, включаючи США, що офіційно затвердив завершення війни між сторонами. За договором Японія повинна була надавати економічну допомогу та компенсації країнам, які постраждали від її дій під час війни. Однак від безпосередніх репарацій США відмовилися.

З початку окупації 1 листопада 1945 р. була створена репараційна місія, яку очолив колишній представник США у Тристоронньому комітеті з репарацій з Німеччини Едвін Полі, який вже за місяць після прибуття до Японії оприлюднив проміжний звіт, де було запропоновано напрями демілітаризації економіки Японії та джерела сплати репарацій.

Щоб запобігти відродженню японського мілітаризму, у звіті пропонувалося ліквідувати армію і заводи з виготовлення військової техніки та організувати знищення зброї. У переліку тимчасових заходів звіт визначив завдання скорочення діяльності таких галузей промисловості, як металургія, важке електрообладнання, гідроелектрогенерація, виготовлення інструментів та прядильного устаткування. Для цього пропонувалося демонтувати половину верстатобудівних потужностей країни, 20 верфей, половину всіх вугільних ТЕС, скоротити потужність виробництва сталі на понад 2,5 млн тонн на рік. У звіті було визначено перелік заводів військового призначення, що підлягали демонтажу до 20 січня 1946 р., а також перелік дзайбацу²⁴⁵ та 1005 промислових підприємств, активи яких розглядалися як джерело репараційних виплат. Уряд Японії був зобов'язаний демонтувати ці підприємства та прийняти обладнання на зберігання до подальшого рішення окупаційної влади. Звітом також передбачалася конфіскація та відправка до США для зберігання усіх іноземних активів, усього золота та дорогоцінних металів²⁴⁶.

²⁴⁵ Дзайбацу – термін, який використовувався в Японській імперії для позначення потужних конгломератів, чиї розміри і капітали уможливили контроль за значною частиною японської економіки від періоду Мейдзі до кінця Другої світової війни.

²⁴⁶ Fiscal and Monetary Policies of Japan in Reconstruction and High-Growth 1945 to 1971 / Office of Historical Studies, Institute of Fiscal and Monetary Policy. 2010. P. 45. URL: https://www.mof.go.jp/english/pri/publication/policy_1945-1971/Full_edition1945-1971.pdf

У квітні 1947 р. указом уряду США було визначено частки відшкодування конфіскованих активів між країнами, що постраждали від японського милітаризму: 15% мало бути передано Китаю, по 5% – Філіппінам, Нідерландам та Великій Британії. Перше вилучення репарацій відбулося у січні 1948 р., під час якого до чотирьох країн було відправлено 13 тис. верстатів вартістю 301 млн єн. До травня 1950 р. було організовано друге і третє відчуження. Всього за репараціями до чотирьох країн було відправлено 110 тонн техніки на суму 165 млн єн²⁴⁷.

У червні 1947 р. Союзною радою була оприлюднена «Основна політика відносно Японії після капітуляції», згідно з якою завданням окупаційного режиму поряд із демілітаризацією було визначено розбудову демократичної Японії. З огляду на визначені цілі, а також загострення соціально-економічних проблем та повільну відбудову економіки окупаційна влада була змушена змінити стратегію деіндустріалізації та визиску репарацій. Американці усвідомили, що «якщо і далі триматимуться такої позиції (з огляду на розвал усієї японської зовнішньої торгівлі), це радше приведе до гарантованої комуністичної революції, а не до становлення Японії як демократично орієнтованої країни»²⁴⁸.

Щоб запобігти ускладненню соціально-економічної ситуації, головнокомандувач союзними окупаційними військами генерал Дуглас Макартур звернувся до уряду США із проханням пом'якшити вимоги про репарації на період повоєнного відновлення. Пом'якшення та відтермінування репараційних вимог разом із ухваленням урядової програми – т. зв. Стабілізаційної лінії Дж. Доджа (Dodge Line) поклало початок масштабному відновленню японської економіки, в якому провідна роль належала ініціативам та політиці національного уряду.

Інституційні засади організації повоєнної відбудови економіки та координація процесу реконструкції японським урядом

Розроблення національної програми реконструкції економіки Японії розпочалося ще до закінчення війни, коли уряд почав готувати

²⁴⁷Fiscal and Monetary Policies of Japan in Reconstruction and High-Growth 1945 to 1971 / Office of Historical Studies, Institute of Fiscal and Monetary Policy. 2010. P. 46. URL: https://www.mof.go.jp/english/pri/publication/policy_1945-1971/Full_edition1945-1971.pdf,

²⁴⁸ Чалмерс Дж. Японське економічне диво: як професійна влада та бізнес збудували провідну економіку світу. Київ: Наш формат, 2022. 218 с.

інституційні засади для координації планів відбудови. Як результат цих підготовчих кроків уже в листопаді 1945 р. було створене Агентство реконструкції пошкоджень від війни (*War Damage Reconstruction Agency/Sensai Fukko-in*) – як основний урядовий орган організаційного забезпечення та координації процесу відбудови²⁴⁹.

Основою планування та формування потенційного бюджету відбудови стала унікальна методологія картування збитків від війни (*War-damage Maps*), розроблена вперше у світовій практиці. Вже у грудні 1945 року Агентством були проаналізовані руйнування та опубліковані карти збитків від війни 150 найбільш постраждалих від війни міст, селищ і сіл по всій країні. За запропонованою методологією окремі міста створювали карти руйнувань і збитків самостійно. Карти стали підґрунтям підготовки не лише національного, а й регіональних планів відбудови²⁵⁰.

30 грудня 1945 р. Кабінет міністрів Японії ухвалив «Основну політику відновлення постраждалих від війни територій» (*Sensai-chi Fukko Keikaku Kihon Hoshin*), що визначила основні напрями та механізми реконструкції інфраструктури, автомобільних доріг та вуличних мереж. Політика була розроблена на основі фундаментального дослідження «Основні проблеми відновлення економіки Японії», що містило: а) аналіз нової світової ситуації та історико-географічних особливостей Японії, б) перелік збитків, завданих війною, та позитивні аспекти економічної кон'юнктури світового ринку; в) пропозиції щодо розвитку галузей та орієнтації на експорт по секторах із зазначенням необхідних політичних заходів²⁵¹.

На основі урядової політики органами муніципального самоврядування по всій країні були розроблені місцеві плани реконструкції та затверджені спеціальні закони, що створювали інституційне підґрунтя відбудовних процесів для найбільш постраждалих регіонів. Так, було ухвалено Закон про відновлення міста Хіросіма, що визначав модель реконструкції міста як пам'ятника миру, який

²⁴⁹ Inoue M. *Shodo kara no Saisei: Sensai Fukko wa Ikani Nashieta ka* (The Recovery from the Scorched Earth: How the War-damage Reconstruction was Accomplished). Shinchosha, 2012.

²⁵⁰ Оригінальний документ, який зберігається в Національній бібліотеці Японії, пізніше був перевиданий і опублікований як *Nihon Toshi Sensai Chizu* (Карти збитків від війни в японських містах).

²⁵¹ Досвід Японії: як можуть проводити демілітаризацію Росії після війни / Мінфін. 2022. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2022/03/24/82544939/>

«символізує людський ідеал щирого прагнення до справжнього і тривалого миру, що заклало основи фандрейзингу для реконструкції». Згідно із законом (ст. 4), окремі активи могли бути передані місцевим державним установам як основа для розбудови інфраструктури міста. У листопаді 1946 р. відділ містобудування префектури Хіросіми взяв на себе провідну роль у відновленні міста, розробивши на основі положень закону план реконструкції міського простору, мережі доріг, районування зелених зон та муніципальних земель з урахуванням очікувань бізнесу та місцевих жителів.

У вересні 1946 р. набув чинності спеціальний Закон про містобудування, на основі якого були реалізовані проєкти ревіталізації міських земель через продаж зруйнованих війною земельних ділянок та проведення лотерей для фандрейзингу коштів на реконструкцію громадської інфраструктури (так ресурси для відбудови префектури Хіросіма були зібрані у ході проведення громадських лотерей у 1948 та 1949 рр.).

Ключові урядові механізми повоєнної відбудови економіки

Одним із ключових урядових механізмів, що забезпечив успіх повоєнної відбудови і системність стратегій економічного відтворення, стала система планування економічного розвитку, побудована на принципах *індикативного планування*, що визначало пріоритетні цілі, прогнозні індикатори розвитку, а також рамкові умови та необхідні механізми для реалізації планів. Планування відбувалося на засадах довгострокових комплексних державних програм (комплексні національні плани розвитку) і планів соціально-економічного розвитку країни, що розроблялися на 4–5 років.

Базовим принципом японської системи планування економічного розвитку стало стратегування на основі *ранжування та пріоритезації стратегічних цілей*. План поточної відбудови розроблявся з урахуванням нагальних (реагування на надзвичайні ситуації, що передбачає комплекс заходів, які застосовуються для ліквідації наслідків руйнувань від воєнних дій, швидке відновлення критичної інфраструктури та основних функцій економіки) та стратегічних цілей, що передбачало створення умов для

модернізації економіки та забезпечення інноваційного економічного розвитку.

Аналіз економічних можливостей відновлення та підготовка програми реконструкції розпочалася ще до закінчення війни. У 1945–1946 рр. групою науковців було підготовлено фундаментальне дослідження «Основні проблеми відновлення економіки Японії», що розпочиналося як приватна ініціатива, але пізніше було взято за основу розроблення урядової програми відбудови.

У 1946 р. команда японських вчених, економістів, інженерів та фахівців із різних галузей промисловості, яку очолював промисловий лідер і майбутній прем'єр-міністр Японії Ейсаку Сато, на основі наукових підходів розробила план відбудови економіки, ціллю якого було швидке відновлення інфраструктури та створення умов для індустріальної перебудови та економічного зростання.

На першому етапі відбудови, що тривав до початку 1950-х років, мета урядових заходів полягала у відновленні внутрішнього виробництва, насамперед промислового виробництва та зруйнованої війною виробничої інфраструктури. При цьому реконструкція господарства відбувалася переважно на старій технічній та технологічній основі і не передбачала модернізації економіки.

Як свідчить досвід Японії, ефективність відбудовних процесів залежить не лише від вибору стратегії відновлення, що забезпечує реалізацію національних інтересів та конкурентних переваг національної економіки, а й від досягнутого *суспільного консенсусу* щодо візії, стратегії та пріоритетів розбудови майбутнього країни на основі соціального діалогу із залученням до прийняття рішення широкого кола стейкхолдерів.

По завершенні війни у політичних колах Японії точилися гострі дискусії навколо двох засадничих питань відбудови – вибору моделі майбутньої національної економіки та стратегії відновлення. Основна дискусія розгорнулася навколо того, «економіку якого типу слід відбудувати: орієнтовану на легку промисловість та відносну перевагу Японії в численній і досі відносно дешевій робочій силі, чи орієнтовану на важку та хімічну промисловість з більшою потенційною доданою вартістю. Зазвичай переважав акцент на виробництві, а не на стабілізації, і на важкій, а не легкій промисловості». Відповідно, уряду було необхідно обрати одну із двох стратегій відбудови: «розширення виробництва (*сейсан фукокко сецу*, або

теорія відновлення через виробництво), або стабілізації цін і контролю за інфляцією (*цука кайкаку сецу*, або теорія валютної реформи)»²⁵².

З огляду на стратегічне значення такого вибору до процесу розроблення стратегії було залучено широке коло фахівців – представників профільних урядових структур, науково-дослідних організацій, експертів та представників великого бізнесу. Так, при розробленні планів повоєнної відбудови в Японії було застосовано *принцип «загальнонаціональної згоди»*, на якому і досі ґрунтується японська система планування. Тісна взаємодія різних груп впливу уможливила узгодження різновекторних суспільних інтересів та вироблення компромісних рішень щодо стратегічних пріоритетів розвитку національної економіки. При цьому бізнес (насамперед великі компанії), маючи своє представництво в урядових структурах і вплив на визначення цільових орієнтирів загальнонаціональних планів, формував свої бізнес-стратегії з урахуванням індикаторів, визначених цими планами.

Ефективність виконання національних планів була забезпечена чітким організаційно-функціональним структуруванням системи планування. Головним аналітичним центром, що здійснював розроблення довгострокових економічних планів, було Бюро планування, що координувало дії всіх адміністративних підрозділів уряду, що відповідають за виконання плану, аналізувало та оцінювало загальний потенціал економіки. Безпосереднім розробником національних планів соціально-економічного розвитку виступав консультативно-дорадчий орган – Економічна рада при прем'єр-міністрові, основними функціями якої було вивчення стану справ в економіці, формулювання сценарних прогнозів та планів економічного розвитку.

Для експертної оцінки планів і консультативної допомоги при Економічній раді створювалася низка комітетів, які склалися з кількох сотень представників різних верств суспільства, що сприяло фаховій обґрунтованості планів та мало позитивний вплив на послідовність реформ і, як наслідок, – на політичну стабільність обраної урядом стратегії розвитку.

Одним із провідних ресурсів відновлення стала науково-обґрунтована *система стратегування на основі макроекономічного аналізу, планування і прогнозування економічного розвитку*, розробником і

²⁵² Чалмерс Дж. Японське економічне диво: як професійна влада та бізнес збудували провідну економіку світу. Київ: Наш формат, 2022. С. 221.

агентом яких було визначено Міністерство міжнародної торгівлі і промисловості (ММТП), яке Чалмерс Джонсон називає «провідним державним економічним гравцем», підкреслюючи, що «без згадки про внесок ММТП неможливо зрозуміти конкретну швидкість, форму і наслідки японського економічного зростання»²⁵³.

Реконструкція економіки у 1946–1948 рр. відбувалася в межах розробленої ММТП стратегічної програми економічного розвитку, т. зв. *системи пріоритетного виробництва*, ключовим елементом якої був макроекономічний аналіз ресурсного впливу окремих галузей на розвиток інших секторів економіки, на підставі чого визначалися пріоритетні виробництва (галузі) економіки, які розглядалися як драйвери розвитку національної економіки.

ММТП запропонувало методологію для визначення критеріїв віднесення галузі до пріоритетних, згідно з якими ці галузі мали бути пов'язані з базовими секторами економіки, відігравати ключову роль у промисловому розвитку та експорті, а також впливати на зниження собівартості продукції. Пріоритетні галузі, своєю чергою, ранжували на галузі першого, другого та інших порядкових рівнів.

Так, з огляду на те, що видобуток основного енергоносія японської економіки – вугілля – залежав від забезпеченості галузі виробами з металу, розвиток металургії було визначено стратегічно важливим для заміни вкрай зношеного обладнання вугільної промисловості та відновлення напівзруйнованої інфраструктури. Відповідно, вугільна промисловість, металургія та супутні їм галузі (електроенергетика, виробництво енергетичного обладнання, верстатобудування) були віднесені до пріоритетних галузей першого порядку. Загалом до пріоритетних було віднесено 32 галузі (пізніше їх перелік був розширений до 50).

Пріоритетним галузям надавалася урядова підтримка у формі тарифного регулювання, державних замовлень, лізингу за низькими процентними ставками, дотацій та преференцій, регуляторних обмежень імпорту сировини з урахуванням виробничих потреб пріоритетних галузей.

Так, з кінця 1946 р. згідно з урядовою програмою вся імпортна нафта скеровувалась у сталеливарну промисловість, а майже весь виготовлений метал спрямовувався на виробництво обладнання для вугільної

²⁵³ Там само. С. 11–12.

промисловості, а видобуте вугілля, своєю чергою, використовувалося для забезпечення металургійної галузі.

Для стимулювання розвитку приватних компаній пріоритетних галузей було запроваджено *пільгове кредитування через державні фінансові установи* (Банк розвитку Японії та Експортно-імпортний банк), дотації з державного бюджету та пільгове оподаткування підприємств. При цьому перевага у державній підтримці надавалася великим, технічно самодостатнім підприємствам. У 1948 р. урядові дотації японським сталеливарним компаніям перевищили 5% державного бюджету, завдяки чому почався стрімкий розвиток як самої металургії, так і супутніх галузей (судно-, верстато- та автомобілебудування). Як наслідок, уже в 1956 р. за критерієм тоннажності новозбудованих кораблів Японія обійшла Британію і посіла перше місце у світовому рейтингу суднобудування.

Одним із дієвих механізмів фінансування повоєнної відбудови Японії на противагу системі прямих капіталовкладень, що була основним джерелом фінансування економічного розвитку до війни, стала *система непрямих капіталовкладень*, в межах якої акумуляція грошових ресурсів широких мас населення здійснювалась через банківські та поштові депозити із подальшим інвестуванням через розгалужену мережу фінансових посередників у розвиток промисловості.

Водночас була запроваджена державна програма спрямування фінансових ресурсів приватних банків на підтримку підприємств пріоритетних галузей, що діяла у таких формах, як: нормування кредитних трансферів Банку Японії приватним банкам та адміністративне управління діяльністю приватних банків спеціалістами Банку Японії. За програмою нормування кредитів приватні банки могли отримати необхідні їм фінансові ресурси від Банку Японії лише за умови, що вони першочергово будуть передані на кредитування підприємств пріоритетних галузей економіки. Адміністративне управління передбачало, що банківські чиновники мали можливість безпосередньо керувати розподілом фінансових ресурсів приватних банків, визначаючи, які саме компанії мають отримувати кредит. Ця практика широко застосовувалася в Японії протягом кількох десятиліть після війни.

Сучасні дослідники стратегії повоєнного відновлення відзначають непересічну роль системи пріоритетного виробництва для повоєнного відновлення, яка у 1947 р. «дійсно спрацювала в тому сенсі, що відновила

виробництво таких товарів, як вугілля і сталь, до показників, що відповідали довоєнному періоду». В подальшому система пріоритетного виробництва, стала «прототипом системи швидкого зростання, яку ММТП та інші міністерства сформують у 1950-х роках»²⁵⁴.

Одним із важливих напрямів урядової підтримки економічної відбудови стала безпосередня участь держави у створенні стратегічних промислово-інфраструктурних хабів. Промислово-інфраструктурні комплекси зводилися на перетині транзитних шляхів, зокрема на узбережжі Тихого океану (наприклад, промисловий гігант Касіма), і включали транспортні та переробні підприємства, логістичні центри, електростанції, нафтопереробні та нафтохімічні заводи, металургійні комбінати та судноверфі. Завдяки тому, що хаби створювались з урахуванням особливостей місцевих торговельно-транспортних потоків, вони забезпечили реалізацію конкурентних переваг локальних ринків ресурсів та сприяли їх ефективній алокації.

Зусиллями уряду та окупаційної влади було проведено низку трансформаційних реформ – корпоративну (здійснено розпуск дзайбацу), земельну, податкову та валютну, а також реформу державного сектора економіки, в ході якої (1949–1953) істотно скоротилася частка участі в економічних процесах держави як власника та господарюючого суб'єкта. В результаті корпоративної реформи були приватизовані та розукрупнені найбільші державні компанії «Ніппон сейтецу», «Ніппон хассоден» та «Тейкоку секію». В багатьох стратегічних галузях державні підприємства були реорганізовані й отримали новий для Японії статус – суспільних корпорацій, яким було надано більше незалежності в управлінні. Так, були створені такі корпорації, як: залізнична «Кокутецу» (1949), з виробництва тютюнових виробів, солі та камфори «Сембай» (1949), телефонно-телеграфного зв'язку «Денденкося» (1952), міжнародного зв'язку «Денсін денва» (1956)²⁵⁵.

Проте, попри значні економічні успіхи, забезпечені урядовою підтримкою, в середині 1950-х років японська економіка повністю вичерпала прискорювальний потенціал післявоєнного відновлення. У 1956 р. у Білій книзі, підготовленій японським агентством економічного планування було відзначено: «зростання завдяки відновленню

²⁵⁴ Чалмерс Дж. Японське економічне диво: як професійна влада та бізнес збудували провідну економіку світу. Київ: Наш формат, 2022. С. 225.

завершилося»²⁵⁶. Вперше у публічному дискурсі з'явилося формулювання «уже не повоєнні роки», що свідчило про початок нового етапу економічного розвитку Японії та вимагало визначення нових пріоритетів розвитку й пошуку відповідних ресурсів та механізмів. Уже на початку 1950-х років Японія визначила стратегічну мету – *досягнути економічної незалежності* та увійти до числа передових індустріальних держав, що, окрім нагальних завдань (стабілізації валютного ринку, демонополізації економіки, проведення низки інституційних реформ), вимагало запровадження заходів щодо збільшення платіжного балансу та посилення конкурентоспроможності національної продукції²⁵⁷. Ці завдання можна було вирішити лише за рахунок масштабної модернізації економіки. У 1956 р. уряд проголосив нову візію розвитку національної економіки: «Подальше зростання має бути підтримане модернізацією»²⁵⁸.

Трансфер іноземних технологій та розвиток інновацій як ресурси модернізації економіки

Модернізація економіки потребувала значних ресурсів для залучення у виробництво наукових розробок, промислових винаходів та нових технологій, а також розбудови сучасної структури та високотехнологічної інфраструктури економіки.

З огляду на те, що у післявоєнний період за рівнем розвитку прикладної науки і техніки Японія значно відставала від індустріально розвинених країн світу, а прискорення розвитку науки внутрішніми ресурсами вимагало значних витрат і, головне, багатьох років, що загрожувало затримкою економічного розвитку, на початковому етапі модернізації основний акцент урядової політики було зроблено на *трансфері іноземних технологій* – залученні передових досягнень науки та новітніх технологій із західних країн, де стрімкий науково-технічний прогрес і винахідництво були результатами і побічними продуктами систематичних наукових розвідок у довоєнний період та у роки війни.

Економічно відстала Японія використала трансфер технологій та інновацій як джерело стрімкого технологічного зростання економіки.

²⁵⁶ Цит. за: Tanaka A. Japan after World War II. *Seven Chapters on Japanese Modernization* / JICA-Open University of Japan. Makuhari, 2020. Chapter 3, P.5.

²⁵⁷ Perez L. G. The History of Japan. Greenwood Press, 1998. P. 130.

²⁵⁸ Цит. за: Tanaka A. Japan after World War II. *Seven Chapters on Japanese Modernization* / JICA-Open University of Japan. Makuhari, 2020. Chapter 3, P. 5.

Суттєве відставання рівня технологічного розвитку від передових технологічних країн світу відіграло певну позитивну роль у процесі модернізації Японії²⁵⁹.

Використання науки та винахідницької діяльності як ключового ресурсу економіки у повоєнний період стало продовженням традиції попереднього історичного тренду, який упродовж усієї економічної історії Японії був нерозривно пов'язаний із міжнародним трансфером технологій та винаходів, що відбувався за активної підтримки держави. Ключовою передумовою успіху модернізаційного процесу стало те, що Японія вже мала належно підготовлений фундамент модернізації, зокрема, були достатньо розвинені інфраструктура наукових досліджень та власні технології, а також необхідні організаційні умови для забезпечення оперативності трансферу іноземних технологій, їх упровадження та адаптації під потреби та можливості внутрішнього виробництва.

Провідним механізмом запозичення, модифікації та поглинання іноземних технологій стала *інтервенціоністська урядова промислова політика*, що відіграла роль акселератора інноваційного зростання. За твердженням Акіра Учіно (Akira Uchino), активне запозичення та впровадження у виробництво іноземних технологій стали наслідком системної і самодостатньої політики уряду у відповідь на міжнародні політичні стимули та виклики технологічного прогресу²⁶⁰. Для залучення іноземних технологій для модернізації виробництва приватних компаній пріоритетних галузей були застосовані різні механізми урядового протекціонізму: дотації з державного бюджету та пільгове оподаткування підприємств задля стимулювання інвестицій в обладнання та експорт; знижені ввізні мита і ставки податку на основні засоби для обладнання і машини, необхідні для оновлення виробничих ліній. Уряд також запровадив спеціальну систему виплат за використання важливих іноземних технологій. Додатково, для окремих видів виробничих процесів і обладнання була запроваджена модель пришвидшеного списання амортизаційних відрахувань.

²⁵⁹ Тэцудзи О. «Японское экономическое чудо»: уроки 70 лет строительства «государства благосостояния». 2015. URL: <https://www.nippon.com/ru/in-depth/a04003/>

²⁶⁰ Uchino A. Technological innovation in postwar Japan. *The Developing Economies*. 1969. Vol. 7(4). P. 407.

Основний акцент в імпорті був зроблений на запозиченні передових технологій, високотехнологічного обладнання та матеріалів для модернізації промисловості. Японія перетворила інституційний бар'єр (обмеження імпорتنих операцій) на конкурентну перевагу, купуючи за кордоном інновації та технології, впроваджуючи їх у власне виробництво та імпортуючи виготовлені на їх основі інноваційні товари. Таким чином трансфер передових технологій став важливим механізмом швидкого економічного зростання. Правову базу для впровадження іноземних технологій забезпечили Закон про контроль над іноземною валютою та зовнішньою торгівлею (1949) та Закон про іноземні інвестиції (1950). Останній передбачав схвалення урядом прямих іноземних інвестицій, а також технологічних угод, які діяли понад один рік. У перші повоєнні роки, запровадивши обмеження на імпорт більшості стратегічних продуктів, уряд розробив систему заходів щодо стимулювання імпорту інноваційних продуктів (ноу-хау та технологій), високотехнологічного обладнання та матеріалів для модернізації промисловості.

Одним із найбільш успішних результатів використання іноземних технологій став стрімкий розвиток суднобудування, що було підтримано урядовими преференціями у вигляді доступу до дефіцитної іноземної валюти та фінансування під низькі відсотки²⁶¹.

Водночас уряд запровадив спеціальні режими діяльності іноземних компаній, що передбачало заохочення їх участі у розвитку стратегічних галузей національного виробництва. Так, в обмін на доступ японських суднобудівельників до американських виробничих технологій суднобудівельній компанії National Bulk Carrier Company (США) було дозволено тимчасово використовувати колишній японський військово-морський судноремонтний комбінат у Куре²⁶². Завдяки цьому японські корабелі в короткий термін опанували ключові для зростання галузі інноваційні технології зварювання металевих конструкцій і «блочного» будівництва. В результаті технічної та технологічної модернізації суднобудування японські компанії скористалися перевагами сприятливого внутрішнього та міжнародного ринкового середовища і вже у 1965 р.

²⁶¹ Kent E. C. *Strategic Capitalism: Private Business and Public Purpose in Japan's Industrial Finance*. Princeton University Press, 1993. 395 p.

²⁶² Maximizing U. S. Interests in Science and Technology Relations with Japan. *DC: The National Academies Press, National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine*. 1997. <https://doi.org/10.17226/5850>

зайняли його більшу частину (65%) за обсягами виробництва транспортних суден²⁶³.

Використання нових матеріалів та технологій, запозичених із західної практики, дало можливість підвищити продуктивність та якість виробництва, істотно зекономивши при цьому на процесі технологічної модернізації. Одним із найбільш успішних модернізаційних проєктів стало запровадження технології прокатки у японській сталеливарній промисловості, що уможливило заощадження витрат на будівництво, експлуатацію та енергоресурси: економія становила близько 30% витрат порівняно з технологіями, що вимагають нового будівництва, наприклад, для агломерації, виплавки металу у доменних печах чи за рахунок конвертерних процесів у безперервному режимі виробництва чавуну і сталі.

Як і в суднобудуванні, запровадження цієї «критично важливої технології» характеризувалося активною роллю уряду в організації імпорту та погодження сприятливих ліцензійних угод». Завдяки урядовій підтримці та реалізованій бізнесом модернізації виробництва Японія змогла «розвіяти уявлення про те, що володіння сировиною є необхідною умовою лідерства у виробництві готової продукції»²⁶⁴.

У перші повоєнні роки західні компанії-інноватори не сприймали японських контрагентів як потенційних конкурентів і тому продавали їм промислові патенти і ліцензії досить дешево. У 1950–1970 рр. японські компанії придбали понад 15 тис. патентів і ліцензій (переважно у США). Японці творчо доопрацьовували і, що найголовніше, швидко впроваджували імпортовані технології у виробництво, що сформувало умови для пришвидшеної технологічної модернізації економіки. Так, переломним моментом у розвитку всесвітньовідомої сьогодні компанії Sony стало придбання патенту на напівпровідниковий транзистор у американської компанії Western Electric. Американці винайшли транзистор, але не знаходили йому застосування. Засновники Sony Масару Ібука та Акіо Моріта придбали патент за 25 тис. дол. США і вперше у світовій практиці застосували винахід для виробництва радіоприймачів,

²⁶³ Morris-Suzuki T. *The Technological Transformation of Japan: From the Seventeenth to the Twenty-First Century*. Cambridge University Press, 1994. P. 186.

²⁶⁴ Maximizing U. S. Interests in Science and Technology Relations with Japan. *DC: The National Academies Press, National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine*. 1997. <https://doi.org/10.17226/5850>

що кардинально змінило технологію та перебіг розвитку всієї галузі і вивело японську електроніку у лідери на світовому ринку напівпровідників. Стрімкий розвиток галузі став яскравим прикладом японського організаційного інноваторства.

Створення науково-технічного потенціалу за рахунок трансферу західних технологій обійшлося Японії всього в 78 млрд дол. США, що незрівнянно менше за аналогічні витрати інших країн, причому сформований він був у досить короткі терміни порівняно з періодом, який довелося витратити західним країнам. Таким чином, суттєве відставання рівня технологічного розвитку від передових технологічних країн світу відіграло певну позитивну роль у процесі модернізації Японії²⁶⁵. При цьому, як стверджує Ю. Фукасаку, саме японська національна традиція розвитку наукових досліджень та організації винахідницької діяльності уможливила «накопичення технологічних можливостей для полегшення засвоєння та вдосконалення іноземних технологій»²⁶⁶.

Поряд із заохоченням трансферу західних технологій одним із провідних механізмів урядової політики стала *підтримка розвитку наукових досліджень та дослідницької діяльності* всередині країни – як у межах окремих компаній, так і на платформі державних науково-дослідницьких центрів.

Для посилення ролі науки як чинника модернізації економіки у 1952 р. було створено науково-дослідну організацію – Японську агенцію промислової науки та технологій (Japanese Agency for Industrial Science and Technology, AIST), метою якої було сприяння розвитку науки та впровадження у виробництво нових технологій, що збільшують продуктивність та ефективність промислового сектора.

Агенція стала спадкоємцем створеної при Міністерстві сільського господарства і торгівлі у 1882 р. Геологічної служби Японії, що опікувалась розвитком дослідницько-винахідницького сектора. Кілька національних дослідницьких інститутів, які були створені пізніше, також були реорганізовані та включені до складу Агенції.

²⁶⁵ Тэцудзи О. «Японское экономическое чудо»: уроки 70 лет строительства «государства благосостояния». 2015. URL: <https://www.nippon.com/ru/in-depth/a04003/>

²⁶⁶ Fukasaku Y. Origins of Japanese industrial research: Prewar government policy and in-house research at Mitsubishi Nagasaki Shipyard. *Research Policy*. 1992. № 21(3). P. 197. [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(92\)90016-W](https://doi.org/10.1016/0048-7333(92)90016-W)

Діяльність Агенції мала непересічний вплив на розвиток інноваційної сфери економіки – її науковцями було розроблено і впроваджено низку нових технологій виробництва, таких як: техніка лакування виробів «лак Тамамуші», спосіб виробництва карбоксиметилцелюлози, конструкція дерев'яного літака «Хірю», водневий газовий компресор високого тиску з метою виробництва легкої нафти, технологія виробництва найбільшого феритового монокристала, перший в Японії транзисторний комп'ютер ETL-MARK IV, метод формування опуклості під тиском рідини для металевих труб, який не потребує механічної обробки, вуглецеве волокно на основі PAN.

Одним із провідних напрямів урядової промислової політики у цьому контексті стала безпосередня участь держави у НДДКР і стимулювання науково-дослідної діяльності у приватних компаніях через сприяння розвитку та фінансування кооперативних НДДКР. Починаючи з 1959 р., коли Міністерство міжнародної торгівлі та промисловості у партнерстві з авіабудівельниками ініціювало проєкт створення турбогвинтового літака YS-11, розпочалася широка програма підтримки кооперативних досліджень і розробок у різних галузях промисловості. Усі значні кооперативні науково-дослідні проєкти, що спільно реалізовували промислові компанії, об'єднавшись у науково-дослідні консорціуми, були створені з різним ступенем участі уряду. У 1961 р. було затверджено урядову стратегію сприяння спільним зусиллям різних економічних агентів у галузі досліджень і розробок.

Важливим механізмом повоєнної відбудови стало використання інноваційних технологій та нових матеріалів у процесі відновлення інфраструктури та промисловості з метою мінімізації витрат та збільшення ефективності відновних процесів. Для швидкої відбудови житлового фонду було розроблено нові технології будівництва, зокрема будівництва багатопверхових житлових будинків на основі змінних металевих каркасних конструкцій. Також були впроваджені нові науково-обґрунтовані методи організації виробництва та ресурсощадливі технології, що допомогло підвищити енерго- та ресурсоемність виробництва і продуктивність праці.

З огляду на необхідність розвитку експортоорієнтованого виробництва, одним із важливих урядових механізмів стимулювання економічного розвитку стало *розроблення та впровадження наукових*

стандартів виробництва та якості, що зумовило підвищення конкурентоспроможності японських товарів на міжнародному ринку і дало змогу збільшити обсяги експорту високотехнологічних продуктів, таких як кораблі, автомобілі, сталь та пластмаси.

Важливою передумовою успіху стало те, що запозичення та впровадження іноземних технологій у японській практиці не було процесом простого копіювання, «західні інтродукції не протиставлялися величезній кількості місцевих практик і норм, а тісно взаємодіяли з ними». І, що найбільш важливо, – результатом цього процесу стала поява нових «гібридних» технологій²⁶⁷. Японські компанії активно модифікували й адаптували не лише іноземні технології, а й західні інституційні норми під внутрішні потреби та завдання забезпечення національної незалежності.

Використовуючи інноваційний потенціал іноземних технологій, стратегія повоєнної відбудови була орієнтована насамперед на зміцнення фундаменту внутрішньої сфери інноваторства – науки, винахідництва та вищої освіти. Завдяки синергії потенціалу внутрішніх та зовнішніх інноваційних ресурсів ключовим механізмом модернізації японської економіки стала модифікація запозичених технологій та створення на їх основі додаткових власних наукових та науково-дослідницьких розробок.

За активної підтримки уряду японські приватні компанії залучали і модернізували іноземні технології, а науковці та інженери розробляли нові винаходи й методи організації виробництва, що базувалися на технологічних інноваціях та автоматизації процесів виробництва. У перші ж повоєнні роки Японія розпочала масштабне використання конвеєрних ліній, що значно збільшило продуктивність праці та зумовило зростання ефективності промислового виробництва, – це дало Японії змогу стати лідером у таких галузях, як електроніка та автомобілебудування. Водночас було здійснено значні інвестиції у розвиток енергетичного сектору, завдяки чому розроблено та впроваджено у виробництво *нові методи енергозабезпечення*, такі як атомна та вітрова енергетика, що сприяло зростанню ефективності енергетичної галузі та зменшенню імпорто- та енергозалежності країни від закордонних енергоресурсів.

Використання науки і нових технологій як чинників модернізації виробництва зумовили такий рівень технологічної складності

²⁶⁷ Nicholas T. The origins of Japanese technological modernization. *Explorations in Economic History*. 2011. № 48 (2). P. 272.

національної економіки, що забезпечила істотне зростання конкурентоспроможності японської продукції на міжнародному ринку²⁶⁸. Як наслідок, японські винаходи дедалі більше витісняли іноземні технології у ключових сферах промисловості, таких як судно-, машино-, автомобіле- та авіабудування, важка металургія, хімія, електроніка, вимірювальні прилади, оптика. При цьому, як підкреслює Т. Ніколас, японські винахідницькі зразки були настільки ж технологічно значущими, як і винаходи, запатентовані в цій країні британськими та німецькими винахідниками, що свідчить про високу результативність та якість внутрішньої винахідницької діяльності²⁶⁹.

На межі 1960–1970 рр. західні країни почали відмовлятися від експорту технологій та ноу-хау до Японії, але до цього часу в країні вже була створена власна база НДДКР. У цей період, як відзначає Ю. Фукасаку, «технологічний потенціал Японії накопичувався завдяки внутрішнім дослідженням і розробкам, які відіграли значну роль у сприянні засвоєнню імпортованих технологій»²⁷⁰. Значну роль у цьому відіграла традиція національного бізнесу – розвивати дослідницьку діяльність у межах певних галузей та вдосконалювати імпортовані технології під власні потреби.

Упровадження у виробництво інноваційних технологій та зміна технологічного укладу економіки зумовили зростання продуктивності та рентабельності промислового виробництва, що в структурі національного ринку позначилось на зменшенні частки галузей з низькою і збільшенням частки галузей з високою продуктивністю виробництва і праці. Також технологічні зміни вплинули на зміну самого характеру праці за рахунок появи нових засобів і предметів праці, що виявилось у заміні простої робочої сили машинною, масштабній автоматизації робочих місць та заміні некваліфікованої робочої сили на кваліфіковану²⁷¹. Зміна характеру

²⁶⁸ Fukasaku Y. Origins of Japanese industrial research: Prewar government policy and in-house research at Mitsubishi Nagasaki Shipyard. *Research Policy*. 1992. № 21(3). P. 197. [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(92\)90016-W](https://doi.org/10.1016/0048-7333(92)90016-W)

²⁶⁹ Nicholas T. The origins of Japanese technological modernization. *Explorations in Economic History*. 2011. № 48 (2). P. 272.

²⁷⁰ Fukasaku Y. Origins of Japanese industrial research: Prewar government policy and in-house research at Mitsubishi Nagasaki Shipyard. *Research Policy*. 1992. № 21(3). P. 197. [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(92\)90016-W](https://doi.org/10.1016/0048-7333(92)90016-W)

²⁷¹ Uchino A. Technological innovation in postwar Japan. *The Developing Economies*. 1969. Vol. 7(4). P. 409.

праці, своєю чергою, створила попит на подальший розвиток науки, винахідництва та технологій. Значну роль у процесі впровадження наукових розробок та інноваційних технологій у виробництво післявоєнної Японії відіграв розвиток системи національної вищої освіти, основна увага в якій традиційно приділялася інженерно-технічному та природничому фаху.

Провідним механізмом модернізації стало впровадження у промислове виробництво принципів *оптимізації, раціоналізації та ощадливого використання ресурсів*, що мало на меті економію ресурсів, зменшення ресурсо- та енергоємності національного продукту та, як наслідок, збільшення конкурентоспроможності національної економіки у міжнародному поділі праці. Одним із провідних механізмів урядової політики у цьому контексті стало формування рамкових умов, інституційних норм та стандартів покращення якості товарів та послуг, підвищення ефективності використання ресурсів, раціоналізації управлінських процесів.

Інституціоналізація практики ощадливого використання ресурсів в Японії у перше повоєнне десятиліття відбулась через законодавче визначення норм видобутку корисних копалин, стандартизації та маркування сільськогосподарської продукції і деревини, використання хімічних добрив у сільському господарстві, захисту природних територій, дикої природи, водних та лісових ресурсів. Державна підтримка стратегії знайшла відображення в урядових програмах структурно-технологічної модернізації, а також у реалізації бізнес-стратегій ресурсозаощадження та впровадження природозберігаючих інновацій.

Для забезпечення *раціоналізації промислового виробництва* у 1949 р. як дорадчий орган при ММТП була створена Рада з раціоналізації промисловості, основним завданням якої було розроблення основних напрямів раціоналізації й організація обміну ідеями між представниками всіх заінтересованих сторін (урядом, діловими колами, профспілками). На початку 1951 р. Рада опублікувала «Основні напрями політики раціоналізації виробництва в Японії», де було визначено механізми підвищення ефективності японських промислових підприємств, що передбачало зокрема: модернізацію виробництва та всієї системи управління підприємством, включно із контролем якості продукції;

підвищення якості сировини і матеріалів; стандартизацію виробничих процесів і обладнання; розширення імпорту нової техніки і технологій.

Для забезпечення інституційного поля раціоналізації урядом була розроблена низка господарських законів, що привели законодавчу базу країни у відповідність до правових норм розвинених країн. У цей же період формується й інституційна основа раціоналізації: ухвалюються Перший план раціоналізації чорної металургії (1951), Закон про сприяння розвитку електроенергетики, Закон про сприяння раціоналізації підприємств (1952), Закон про тимчасові заходи щодо раціоналізації вугільної промисловості (1955), Концепція національного автомобіля (1955), Другий план раціоналізації чорної металургії (1956).

Одним із напрямів раціоналізації виробництва стало залучення поряд з іноземними виробничими технологіями передових методів організації та оптимізації бізнесу, заохочення приватного сектора до використання наукових знань та досвіду провідних іноземних науковців та експертів з різних сфер, що навчали та консультували місцевих спеціалістів. Так, всесвітньовідома сьогодні система управління якістю виробництва, т. зв. *цикл Демінга*, або *цикл PDCA* (від англ. «Plan-Do-Check-Act» – «Планування – Виконання – Перевірка – Вплив») – була запроваджена на японських підприємствах на основі апробації методу американського спеціаліста з управління та статистичного аналізу Вільяма Едвардса Демінга. Запропонований Демінгом підхід ґрунтувався на статистичному контролі якості, що передбачав аналіз послідовних етапів виробничого процесу та відповідне коригування його результатів задля підвищення якості продукції, економії ресурсів та зниження собівартості виробництва.

Широке впровадження цього методу на японських підприємствах Toyota, Fujii, Sony та ін. істотно підвищило не лише рентабельність японського промислового виробництва, а й ефективність макроекономічних процесів і сьогодні вважається одним із важливих чинників «японського економічного дива». Найбільш успішно цей метод був застосований та адаптований у компанії Toyota, що, поєднавши, запроваджену головою ради директорів Toyota Spinning and Weaving Таїті Оно виробничу концепцію, націлену на повне виключення втрат виробництва, та розроблені американським статистиком принципи постійного і безупинного вдосконалення виробництва та обслуговування,

а також організації навчання на робочому місці, вдосконалила метод Демінга та розробила власну систему контролю якості виробництва. Завдяки успіхам цієї компанії в оптимізації виробничих процесів сьогодні у світовій практиці менеджменту цей метод найчастіше асоціюється саме з брендом Toyota і носить його ім'я.

Активне просування нових технологій організації виробництва у межах галузевих асоціацій та жорстка конкуренція між фірмами підвищили ефективність і прискорили їх впровадження та, відповідно, модернізацію виробництва²⁷². Вже наприкінці 1950-х років завдяки запровадженним методам організації виробництва більшість пріоритетних галузей значно поліпшила свої показники, а, наприклад, автомобілебудування стало одним із лідерів ринку. Сам В.Е. Демінг, який активно сприяв відродженню японської промисловості, у 1980-х роках визнав, що запропонований ним метод став потужним чинником модернізації японських компаній (зокрема автомобілебудівних), завдяки чому вони фактично виштовхнули з ринку американських конкурентів.

Економічна ефективність японської стратегії розвитку наукового потенціалу національної економіки оцінюється сьогодні від 400% по народному господарству загалом, і до 1800% по окремих галузях. Такий високий рівень економічної ефективності створення інноваційного фундаменту економіки був забезпечений кількома важливими чинниками, а саме: 1) політикою уряду, що заохочувала впровадження та поширення іноземних технологій шляхом мінімізації ризиків для приватного сектора, стимулювання попиту та забезпечення розвитку освітньої та іншої інфраструктури; 2) сильним конкурентоспроможним приватним сектором, сприйнятливим до нових технологій і здатним їх вдосконалювати; 3) політичним та ідеологічним кліматом, який уможливив досягнення консенсусу національних інтересів та політичних підходів для їхнього забезпечення²⁷³.

Політика запозичення західних технологій у поєднанні із розвитком та внутрішнього ринку інновацій та високою якістю робочої сили заклали

²⁷² Maximizing U. S. Interests in Science and Technology Relations with Japan. DC: The National Academies Press, National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. 1997. <https://doi.org/10.17226/5850>

²⁷³ Там само.

підґрунтя потужного економічного зростання, яке, на думку Акіра Учіно, можна порівняти з індустріальною революцією XIX ст.²⁷⁴.

Важливу роль в економічному розвитку відіграли також специфічні риси господарської культури та менталітету японців, насамперед – заповзятливість, висока дисципліна, економічна активність та адаптивність. Стрімка модернізація виробництва у поєднанні із високою працездатністю та схильністю японців до дисципліни зумовили підвищення продуктивності праці та конкурентоспроможності національного виробництва.

Стратегія повоєнної відбудови Японія на засадах модернізації і використання науки та інновацій як ключових ресурсів економічного зростання перетворила країну, що тривалий час була імпортером західних технологій, на одну із найвпливовіших на світовому ринку країн та найбільшого світового експортера, насамперед – новітніх технологій. При цьому найбільший інтерес у потенційних реципієнтів японських продуктів і сьогодні викликає сама модель інноваційного розвитку, в якій оптимально збалансовані ендогенні та екзогенні чинники модернізації.

*Структурна модернізація економіки як основа
«японського економічного дива»*

Завдяки ефективним урядовим програмам уже наприкінці 1950-х років були досягнуті основні цілі відновлення, відбулася структурна модернізація економіки та національного експорту Японії, що супроводжувалась такими тенденціями, як:

- індустріалізація виробництва та зміна співвідношення часток первинного та вторинного секторів економіки на користь останнього, внаслідок чого відбулося відповідне зростання частки промисловості на тлі зменшення частки сільського господарства, а всередині промисловості почала переважати переробна галузь,
- диверсифікація структури економіки, розвиток міжгалузевих інфраструктурно-промислових хабів та нових секторів економіки (містобудування, логістика, соціальна економіка),
- ускладнення структури індустріального сектору, в якому провідне місце посіли високотехнологічні та наукоємні галузі виробництва

²⁷⁴ Uchino A. Technological innovation in postwar Japan. *The Developing Economies*. 1969. Vol. 7(4). P. 407.

(металургія, автомобіле- та суднобудування, радіоелектроніка, верстатотехнології та приладобудування тощо),

– радикальна зміна регіональної структури та районування економіки внаслідок зростання темпів урбанізації, що зумовило активний розвиток житлового будівництва, сфери послуг, транспортних перевезень, будівництва доріг та інфраструктурних об'єктів, виробництва будівельних матеріалів та збільшення частки цих секторів у валовому внутрішньому продукті,

– зменшення частки галузей з низькою і збільшенням частки галузей з високою продуктивністю виробництва і праці.

Використавши новітні технології та наукові розробки як основу модернізації, Японія стала одним із світових лідерів галузі автомобільної та електронної промисловості, а також досягла значних успіхів у виробництві сталі та інших важких металів. Водночас відбувся стрімкий розвиток супутніх галузей (судно-, верстатобудування).

Наукові дослідження та створені на їх основі нові технології відіграли важливу роль у подальшій розбудові модерної та високотехнологічної інфраструктури економіки Японії внаслідок чого інфраструктурні галузі збільшили свою частку в структурі національної економіки. В ході реалізації програм відбудови було фактично заново збудовано нову виробничу інфраструктуру, що дало змогу покращити транспортні та логістичні зв'язки й забезпечити легкий доступ до товарних та сировинних ринків. Найбільш важливими інфраструктурними проектами плану стали такі:

– будівництво мережі магістральних автодоріг з великою місткістю та сучасним покриттям, що зумовило збільшення ефективності транспортних та логістичних зв'язків між різними регіонами країни;

– реконструкція, модернізація та будівництво нових портових терміналів, що забезпечило ефективну логістику та підвищило ємність міжнародної торгівлі – було реконструйовано та розширено порти, зокрема в містах Токіо, Йокогами та Осака;

– реконструкція та модернізація енергомереж, що забезпечило Японію необхідною кількістю електроенергії для виробництва та побутових потреб населення;

– модернізація системи водосховищ та гребель, що забезпечила економіку країни водними ресурсами та уможливила зменшення ризиків повеней та інших техно- та антропогенних катастроф;

– розбудова нової системи міського транспорту (метро та швидкісні автобусні лінії), що допомогло зменшити транспортні затори, підвищити ефективність перевезень та якість життя міського населення.

Найбільш успішним інфраструктурним проєктом стала розроблена японськими інженерами модель високошвидкісного поїзду Shinkansen, здатного розвивати швидкість до 580 км/год і функціонувати у складних геологічних умовах землетрусів і тайфунів. Перша лінія швидкісної магістралі Токайдо Сінкансен протяжністю 515 км була відкрита між Осакою і Токіо у жовтні 1964 р. Поїзд був не лише швидким, а й мав високий рівень енергоефективності та безпечності.

Модернізація спричинила водночас інтенсивну урбанізацію, зростання мобільності робочої сили та зміну соціальної стратифікації суспільства. Як наслідок, на початку 1960-х років почалася радикальна зміна регіональної структури економіки з точки зору районування виробничих процесів. Велика кількість сільських жителів переїхала у міста, що призвело до занепаду сільських територій і зменшення частки сільськогосподарського виробництва на користь промислового виробництва.

При цьому значна перенаселеність міських районів (особливо навколо міст-мільйонників Токіо, Осака) стала чинником зростання ажіотажного попиту на нерухомість і відповідне зростання темпів і масштабів житлового будівництва, будівництва доріг і інфраструктурних об'єктів, виробництва будівельних матеріалів. Це призвело до розвитку нових потужних секторів економіки – містобудування, логістики, соціальної економіки та сфери послуг, частка якої почала домінувати у валовому внутрішньому продукті та сфері зайнятості.

Найбільш успішним напрямом урядової політики структурної модернізації економіки стала підтримка розвитку переробної промисловості, результатом якої стало збільшення ланцюгів та ваги доданої вартості в галузі, що спричинило зростання її капіталізації і, відповідно, зміну співвідношення первинного та вторинного секторів у галузевій структурі промислового виробництва: з початку 1950-х років за критерієм доходів виробництва зросла частка вторинного сектору, а у

1965 р. найбільшу частку (52,6%) посів третинний сектор (сфера послуг), в той час як вторинний становив 35,6%, а первинний скоротився до 11,8%.

Завдяки запровадженним новим технологіям та інноваціям наприкінці 1950-х років відбулося стрімке зростання попиту на високотехнологічну та якісну японську продукцію, що простимулювало збільшення частки Японії у світовому експорті – з 1,5% у 1950 р. до 6,2% у 1968 р. Відповідно у структурі національної економіки зросла вага експортної продукції²⁷⁵. В подальшій перспективі більшу частку загального обсягу експорту посіли складні машини та інструменти: в 1960 р. обсяги експорту важкої промисловості у загальному експорті становили 43,7%, а в 1968 р. зросли до 67,9%²⁷⁶.

За 1957–1973 рр. обсяг експорту збільшився майже в десять разів, і за показником виробництва низки важливих продуктів Японія вийшла на друге місце після США. Водночас поглибилась інтеграція Японії у міжнародні ринки, країна активно застосовувала такий інструмент, як інвестування національних капіталів у промисловість інших країн.

У 1960 р. за ініціативою прем'єр-міністра Хаято Ікеди був прийнятий довгостроковий план економічного розвитку країни на 1961–1970 рр., що отримав назву План подвоєння доходу²⁷⁷, оскільки передбачав подвоєння розміру національної економіки за десять років²⁷⁸. Для реалізації Плану було розроблено низку заходів стимулювання структурної модернізації економіки, зокрема: пільгове оподаткування високотехнологічних галузей, стимулювання цільових інвестицій у модернізацію промисловості і розвиток експортоорієнтованих галузей. Ці заходи були спрямовані на поліпшення ланцюгів постачання для збільшення експортних потоків та розширення експорту дешевих японських товарів²⁷⁹. Надходження від експорту мали слугувати інвестиційною основою розвитку власного високотехнологічного виробництва.

²⁷⁵ Uchino A. Technological innovation in postwar Japan. *The Developing Economies*. 1969. Vol. 7(4). P. 407.

²⁷⁶ Там само. P. 408.

²⁷⁷ The Income Doubling Plan and the Growing Japanese Economy / Ministry of Foreign Affairs Japan. 1961

²⁷⁸ Ozaki R. S. Japan's «Price-Doubling» Plan? *Asian Survey. University of California Press Asian Survey*. 1965. Vol. 5(10). P. 515.

²⁷⁹ Lockwood W.W. *State and Economic Enterprise in Japan*. Princeton University Press, 1965. P. 484.

Значний позитивний вплив на економічний розвиток зчинила податкова реформа, скерована на зниження податкового навантаження на бізнес, насамперед на промислові корпорації. Згідно із Планом подвоєння доходу були знижені податки і ставки банківського кредиту, завдяки цьому істотно зросла ділова активність бізнесу у модернізації економіки.

Структурна модернізація економіки зумовила один із найдинамічніших темпів приросту ВВП. У перше повоєнне десятиліття (1947–1954 рр.) середньорічний показник зростання становив 8,8%. Починаючи з 1955 р. японська економіка демонструвала один із найвищих показників зростання серед промислово розвинених країн світу: 10,1 % протягом 1955–1964 рр. та 11% впродовж 1965–1968 рр.²⁸⁰. Подвоєння ВВП у період повоєнного відновлення Японії відбулося менш ніж за сім років²⁸¹, а середньорічний темп приросту ВВП на душу населення в цей період становив 7,1%²⁸².

Завдяки запровадженим урядовим заходам та активній ролі бізнесу вже за два десятиліття після війни Японія стала другою за величиною економікою в світі, поступаючись лише США, і зберігала цю позицію в міжнародній економіці понад 40 років. За висловом Чалмерса Джонсона, «повоєнний економічний триумф Японії – тобто безпрецедентне економічне зростання, що перетворило цю країну на другу найпродуктивнішу відкриту економіку світу – найкращий приклад керованої державою ринкової системи із тих, що наразі існують; і сама Японія повністю або частково стала моделлю для багатьох промислових систем – і розвинених, і тих, що розвиваються»²⁸³. Це стрімке зростання отримало назву «японського економічного дива», яке стало можливим завдяки тому що Японія послідовно відстоювала національні інтереси і проводила політику реалізації власних конкурентних переваг.

Успіх повоєнної відбудови та стрімкого економічного зростання Японії пояснюється насамперед пріоритетами державної стратегії. «Понад 50 років Японія робила своїм найвищим пріоритетом економічний

²⁸⁰ Uchino A. Technological innovation in postwar Japan. *The Developing Economies*. 1969. Vol. 7(4). P. 409.

²⁸¹ Kapur N. *Japan at the Crossroads: Conflict and Compromise after Anpo*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2018. P. 99.

²⁸² Тэцудзи О. Японское экономическое чудо»: уроки 70 лет строительства «государства благосостояния». 2015. URL: <https://www.nippon.com/ru/in-depth/a04003/>

²⁸³ Чалмерс Дж. Японське економічне диво: як професійна влада та бізнес збудували провідну економіку світу. Київ: Наш формат, 2022. С. 11.

розвиток». Це зовсім не означає, що протягом усього цього періоду «державі завжди вдавалося досягти поставлених пріоритетів, але постійність і безперервність існування її найвищого пріоритету сформувала систему «самонавчання», що зробила державу значно успішнішою у другій половині цього періоду, ніж у першій»²⁸⁴.

Країнам, які прагнуть наслідувати досвід Японії у довгостроковій перспективі, важливо визначити стратегічним пріоритетом такі ж цілі. Це, як стверджує Дж.Чалмерс, «насамперед, має бути держава розвитку – і лише потім регуляторна держава, держава загального добробуту, держава рівності або будь-який інший тип функціональної держави, який може вибрати суспільство»²⁸⁵.

Ключовою передумовою, що забезпечила успіх повоєнної відбудови і стрімкий економічний розвиток Японії, стала системна співпраця між державою та великим бізнесом. У цьому партнерстві держава відіграла «роль каталізатора і агента економічного зростання»²⁸⁶. Основними чинниками успішності національної стратегії повоєнної відбудови економіки стали: 1) інтервенціоністська промислова політика уряду, що за рахунок створення спеціальних умов та мінімізації ризиків для приватного сектора, сприяння трансферу інноваційних технологій та стимулювання сукупного попиту відіграла роль акселератора інноваційного зростання та модернізації економіки; 2) стала національна традиція розвитку наукових досліджень і винахідництва, що зумовила високу сприйнятливність суспільства до інновацій та забезпечила підґрунтя для адаптації іноземних технологій; 3) високий рівень конкурентності підприємницького середовища; 4) сприятливий політичний клімат, що гарантував сталість і прогнозованість реформ.

Водночас, важливим чинником успішності японської економічної стратегії стала активна роль бізнесу в економічних процесах. Саме цим «японський досвід як окремий приклад пізнього розвитку відрізняється від західних ринкових економік, комуністичних диктатур або нових держав повоєнного світу. Найважливішою відмінністю є те, що в Японії держава бере участь в економіці спільно з приватним сектором і обидва сектори – державний та приватний – удосконалюють засоби, що

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Там само. С. 12.

допомагають ринку працювати для потреб розвитку. Цей випадок виявився прикладом найуспішнішої в історії стратегії цілеспрямованого розвитку»²⁸⁷.

Досвід повоєнної відбудови та подальшого економічного зростання Японії потребує уважного вивчення та узагальнення базових підходів та можливостей імплементації у стратегії відновлення економіки України механізмів, що виявили найбільшу ефективність. Зокрема, для України є актуальним використання досвіду модернізації та економічного зростання на основі трансферу іноземних виробничих та організаційних технологій, їх модифікації до потреб внутрішнього виробництва та активного розвитку власних інновацій.

²⁸⁷ Там само. С. 12–13.